

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

М. В. Папуча, М. М. Наконечна

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Ніжин
2018

УДК 159.923(075.8)

П17

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 03.05.2018 р.

Рецензенти:

Щотка О. П. – доцент кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук;

Литовченко Н. Ф. – доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук

Папуча М. В., Наконечна М. М.

П17 Теоретичні основи психології особистості: навч. посіб. / М. В. Папуча, М. М. Наконечна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – 60 с.

Посібник присвячений методологічній рефлексії та аналізу теоретичних основ сучасної психології особистості та охоплює коло питань, що стосуються особистісного розвитку, взаємодії особистості з оточенням, індивідуальних варіантів розвитку, персонологічних концепцій. У темах 1, 2, 3 пропонується авторське бачення багатьох вузлових питань психології особистості. У темі 4 здійснений опис та аналіз зарубіжних теорій особистості в психології. Після кожної теми пропонується перелік питань, які закликають до творчого та діалогічного осмислення теоретичних основ персонології.

Посібник буде корисний у першу чергу фахівцям у галузі психології, а також філософам, соціологам, педагогам. Матеріал посібника може бути активно використаний у процесі професійної підготовки майбутніх психологів та практичних психологів.

УДК 159.923(075.8)

© М. В. Папуча, М. М. Наконечна, 2018
© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Особистість у взаємодії з оточенням (М. В. Папуча).....	5
Проблема взаємодії в психології	5
Переживання як основа взаємодії	6
<i>Питання для самоперевірки</i>	11
Тема 2. Взаємодія і розвиток особистості (М. В. Папуча).....	12
Взаємодія: сутність поняття з психологічної точки зору	12
Проблема взаємодії в парадигмальній площині генетичної психології ..	14
<i>Питання для самоперевірки</i>	18
Тема 3. Індивідуальні варіанти розвитку (М. В. Папуча)	19
Категорія розвитку в психології	19
Розвиток особистості: єдність багатоманітності	22
<i>Питання для самоперевірки</i>	27
Тема 4. Теорії особистості в психології (М. М. Наконечна).....	28
Психоаналітична теорія З. Фрейда	28
Індивідуальна психологія А. Адлера.....	31
Аналітична психологія К. Г. Юнга.....	34
Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма.....	36
Епігенетична теорія Е. Еріксона.....	39
Диспозиційна теорія Г. Олпорта	41
Когнітивний напрям в психології особистості (Дж. Келлі)	43
Гуманістичний напрям в психології особистості (А. Маслоу, К. Роджерс)	44
<i>Питання для самоперевірки</i>	49
Післямова.....	50
Тематичний покажчик	51
Іменний покажчик.....	52
Література	53
Додаток.....	58

ВСТУП

Психологія особистості – це важлива галузь психологічної науки, щострімко розвивається. Її бурхливий плін – а у світі налічуються уже сотні персонологічних концепцій, – потребує певної системи орієнтирів, яка змогла б віддиференціювати суттєве від другорядного та виокремити певні методологічні підходи у розумінні складної проблеми особистості в психології.

Посібник, що пропонується читачеві, охоплює теми розвитку особистості, питання взаємодії особистості з оточенням, методологічні орієнтири індивідуальних варіантів розвитку та аналіз існуючих зарубіжних теорій особистості.

Наскрізною лінією трьох перших тем посібника є принцип та категорія розвитку в психології. Це ключова методологема, без якої не можна уявити собі ґрунтовне знання психології живої особистості, адже кожна особистість знаходиться у русі, у розвитку, у динаміці завжди. Розглядаються питання співвідношення розвитку та взаємодії, адже особистість живе у світі інших людей, взаємодіє як міжперсонально, так і зі світом речей, ідей, явищ культури, природи, суспільства та духу.

Навчальний посібник може бути використаний при викладанні та вивченні таких навчальних дисциплін, як "Психологія особистості", "Постнекласична психологія", "Філософія психології", "Методологія та теорія психології" тощо. Посібник буде корисний студентам спеціальностей "Психологія", "Практична психологія".

Тема 1 посібника "Особистість у взаємодії з оточенням" написана М. В. Папучею; тема 2 "Взаємодія і розвиток особистості" написана М. В. Папучею, тема 3 "Індивідуальні варіанти розвитку" написана М. В. Папучею, тема 4 "Теорії особистості в психології" написана М. М. Наконечною. Кожна з тем завершується переліком питань, які можуть викликати діалогічну активність читача, його активну настанову на внутрішній діалог із викладеними в посібнику ідеями та думками.

Тема 1. Особистість у взаємодії з оточенням

Проблема взаємодії в психології

Взаємодія людини з оточенням, передусім, соціальним, завжди розглядалась в психології як одна з центральних і фундаментальних проблем. Більше того, значна увага до неї призвела до особливого виду редукції психологічного знання – зсуву інтересу з власне психіки як особливого об'єкту до вивчення процесів, що знаходяться на її межах, якимось чином впливають на неї, детермінують її функціонування (сама ж психіка, при цьому, ніби залишається "за дужками"). Головним чином, це викликається, безумовно, суто прикладними завданнями – адже взаємодія з соціальним оточенням не лише являє собою цікаву наукову проблему, а й, в першу чергу, проблему необхідності надати людині кваліфіковану допомогу у вирішенні численних негараздів і непорозумінь, що виникають в цьому просторі. Саме тут існує безліч цікавих знахідок і практичних напрацювань, які настільки відомі, що не потребують коментарів. І разом з тим, стає все більше помітним, що саме практика вимагає повернення в сферу фундаментальних механізмів взаємодії людини і соціального оточення. Бурхливі, некеровані і непрогнозовані зміни соціуму чітко вказують на те, що вирішувати ефективно питання адаптації, соціалізації етс як конкретно дані в цьому часі і просторі виявляється просто неможливим. Необхідно досліджувати внутрішні психологічні механізми, що зумовлюють існування людини в світі. Але дослідження ці мають будуватися на змінених теоретико-методологічних позиціях, оскільки реалізація існуючих може вважатися вичерпаною. Вони не повинні відкидатися, оскільки виявляються цілком слухними, хоча й безумовно однобічними. Так, існує ціла низка теоретичних уявлень, згідно з якими взаємодія людини і її соціального оточення описуються в термінології конфронтації (започаткована ця традиція З.Фрейдом). Згідно даних поглядів, все, що відбувається між особистістю і соціумом, являє собою конфлікт, так би мовити, за визначенням. З розвитком super-Ego, цей конфлікт розповсюджується у внутрішній світ, і людина все життя знаходиться у ситуації необхідності відповідати на виклики як середовища, так і власного super-Ego. Існує безліч модифікацій цього уявлення (наприклад, дуже красива теорія "соціальних пресів" Мюррея) і така ж безліч систем практичних заходів, спрямованих на підтримку людини в її постійній і виснажливій боротьбі з соціальним як тиском. І все це слід визнати дуже важливим і правильним, за одним істотним винятком: конфронтація людини і суспільства існує, але вона не

охоплює всіх варіантів наших стосунків із соціумом. Не можна і дуже шкідливо зводити все до конфронтації, і не лише тому, що це є простою неправдою, а ще й тому, головним чином, що завдяки розгортанню цієї точки зору, передусім, через систему психокорекційних заходів, виникає реальна загроза – формувати у людей саме таку позицію як домінуючу (іноді це підтримується соціально-політичними владними структурами, яким буває дуже вигідно в певні часи викликати у людей дух протистояння всьому і всім). Отже, протистояння з соціумом безумовно присутнє в досвіді людського життя (і тут З. Фрейд і його чисельні послідовники абсолютно праві), але, в той же час, воно не вичерпує і не визначає це життя, хіба що в окремих випадках та при патологічних варіантах розвитку.

Переживання як основа взаємодії

В культурно-історичній традиції і споріднених з нею теоретичних уявленнях підкреслюється інший аспект взаємодії людини і соціального оточення, а саме – привласнення, осягнення соціальних надбань, культурних цінностей у вигляді системи різноманітних значень. Цим досягається подвійний ефект: людина "вростає" (термін Л. С. Виготського [23]) в соціо-культурне оточення, стає соціалізованою і, з іншого боку, вона розвивається як особистість, створюючи в цій активності те, що має назву "вищих психічних функцій" – власне, створює себе. Важливо тут підкреслити момент вихідної власної активності. Цю ідею, мабуть, найбільш яскраво висловив О. М. Леонтьєв: "внутрішнє діє через зовнішнє і тим саме себе змінює" [41, с. 200]. Але ця дія – не боротьба і не конфлікт: це, як сказав би Б. Спіноза – "вичерпування" зовнішнього, переведення його в своє-живе (так, імпліцитно, в межах культурно-історичної теорії з'являється термін "переживання" – перевести в своє-живе, як центральний для опису системи взаємостосунків людини і суспільства). Щоправда Л. С. Виготський вживав цей термін і експліцитно, і саме в аспекті взаємодії, коли обґрунтовував сенс поняття "соціальна ситуація розвитку". Він пише, зокрема, що соціальна ситуація є системою відношень людини до соціального середовища, "соціальна ситуація розвитку... визначає строго закономірно весь спосіб життя дитини, або її соціальне буття" [18, с. 259]. Зазначимо в дужках, що поняття соціальної ситуації розвитку не дуже активно використовується в сучасній психології, зокрема, в тих її розділах, де йдеться саме про соціальну взаємодію, соціалізацію тощо. Можливо, це пояснюється тим, що Виготський писав про ситуацію розвитку і завжди відносно дитини. Але ж легко зрозуміти, що розвиток існує не лише віковий (існують такі його форми як актуалгенез, мікрогенез, і в цьому сенсі дійсно будь-яка ситуація взаємодії людини з соціумом, є, безумовно, ситуацією розвитку). З цього зрозумілим є й те, що даний феномен існує в житті

людини завжди і не стосується лише дітей. Це настільки ясно, що доводити немає сенсу. На наш погляд, довга і стійка неувага психології до поняття Л. С. Виготського, до його думки з цього приводу пояснюється іншим – більш прозаїчним і прагматичним. Як видно, Виготському вдалося в понятті "соціальна ситуація розвитку" подолати одвічну дихотомію – опозицію людини і соціуму: він говорить, що соціальна ситуація це (звернімо увагу) не соціальні умови, а відношення до них людини. Тобто, це той психологічний феномен, в якому долається роз'єднаність і досягається цілісність. Якщо замислитись, треба дати собі звіт – нам незручно і некомфортно працювати в такому тезаурусі – ми все ж-таки внутрішньо розділяємо ці феномени. Лише в останні роки сучасна психологія, перш за все, в особі теоретиків гештальттерапії, приходять до цієї ідеї Виготського, звичайно, по-своєму і в іншій термінології (Ж.-М. Робін [68], Г. Вілер [77] та ін). Ж.-М. Робін, зокрема, ставить питання доволі жорстко, але цілком справедливо: "...немає іншої реальності, окрім тієї, яку ми конструємо у відношеннях" [68, с. 49]. Перед нами, як бачимо, та сама, гарно забута думка Л. С. Виготського. Але останній зробив ще крок, дуже важливий як для психолога – він запропонував ту суто психологічну реальність, яка прихована за дещо багатозначним терміном "відношення". Цією реальністю є переживання. Л. С. Виготський пише: "Переживання має біосоціальну природу, воно є дещо, що знаходиться між особистістю і середовищем, і означає відношення особистості до середовища та показує, чим в даний момент середовище є для особистості" [18, с. 383]. І далі: "В моєму переживанні реалізується те, якою мірою всі мої властивості, як вони склалися в процесі розвитку, приймають участь тут, у дану хвилину" [18, с. 383]. Таким чином, середовище впливає на людину в даний момент через переживання нею свого відношення до середовища. Так проблема нарешті набуває дійсно психологічного змісту... Слід додати ще одне, дуже суттєве. Крім подолання дихотомії-протистояння, крім реального введення проблематики соціалізації в дійсно психологічний простір, Л. С. Виготський весь час підкреслює унікальність, з одного боку, "моменту ситуації", а з іншого – переживання даної конкретної особистості. В цьому він явно перегукується з методологемою К. Левіна, висловленою у роботі 1940 р. як "метод послідовного наближення" – від загальної структури ситуації до повноти реальності даного індивідуального випадку. Цей метод дозволяє використовувати базові теоретичні моделі як вихідний момент аналізу даного індивідуального випадку, а не для підведення його під певний тип або схему [40]. Гарно видно, що органічне поєднання методологем Виготського і Левіна створює простір для дійсного психологічного аналізу проблем особистості в соціальному середовищі і, на цьому підґрунті, розробки індивідуально орієнтованої психологічної допомоги. Ясно, що це вкрай необхідно робити, адже те, що ми маємо зараз в галузі соціалізації (маємо на увазі практичні заходи), вибудовано навіть не на психології З. Фрейда, а на "звичайнісінькому" біхевіоризмі, який не лише

постулює роз'єднання в стилі формули S-R, але й просто ігнорує психологічний зміст того, що відбувається з людиною в соціумі (порівняти з твердженнями К. Левіна про "важливість індивідуальної події" та про те, що такі факти, як переживання дружби або залежності... є не менш реальними, ніж суто зовнішні впливи" [41, с. 75]). Але в той же час, ми не можемо ігнорувати і цей, зовнішній бік взаємодії, розроблений біхевіоризмом. Вже хоча б тому, що в житті людини він, безумовно, існує і відіграє неабияку роль. Інша справа, що це все, якщо замислитись, доволі далеко від психології.

Як видно, вже попереднє ознайомлення з проблемою засвідчує наявність дуже різних уявлень щодо аспектів взаємодії людини з соціальним оточенням. Всі вони ґрунтуються на життєвих очевидностях: людина-таки дійсно і протистоїть соціуму, опираючись його тискам; і сама діє на нього; і пізнає – "вичерпує" соціальні змісти; і переживає їх; і реагує на подразнення... І, крім того, вона своєрідно вміщує, "несе в собі" весь цей соціальний світ, і не лише актуальний, але і його минуле та, як не дивно, майбутні форми існування. Водночас, безумовно, і сама людина входить в соціум як його складова. Тож ситуація уявляється як органічна і, разом з тим, вкрай напружена єдність двох складних систем, кожна з яких являє собою "перетворену форму" іншої (оптимальний в даному випадку термін М. К. Мамардашвілі [54]). "Подібна форма існування, – зазначав філософ, – є продукт перетворення внутрішніх відношень складної системи, що відбувається на новому її рівні і приховує їх фактичний характер і прямий взаємозв'язок непрямыми вираженнями" [54, с. 316]. Хоча М. К. Мамардашвілі належить до тих філософів, чию думку інтерпретувати дуже важко (тому зазвичай на нього лише посилаються), наступне його зауваження дуже прояснює проблему, що тут поставлена: "Особливість перетвореної форми... полягає в об'єктивній усуненості тут змістовних визначень: форма виявлення набуває самостійного "сутнісного" значення, уособлюється, і зміст замінюється в явищі іншим відношенням, яке зливається з властивостями носія самої форми і стає на місце дійсного відношення" [54, с. 316]. Звідси, зокрема, стає зрозумілим згадувана велика кількість різних житейсько-поверхових (в своїй більшості) концепцій відношень людини і соціального оточення. Виняток становить лише система поглядів Л. С. Виготського в К. Левіна, хоча вона, безумовно, потребує подальшої розробки. Дійсно, якщо людина є "перетвореною формою" складної системи соціуму (і – навпаки, соціальна система є "перетвореною формою" людини як такої ж за складністю системи), дійсний глибинний зміст взаємодії цих двох форм, за Мамардашвілі, маскується, і на поверхні залишаються ті стосунки, які є найбільш очевидними і простими (протистояння, потерпання, засвоєння etc). І саме кожна з цих форм, що спостерігається безпосередньо, приймається дослідниками за дійсний зміст відношень, який насправді, повторимось, залишається прихованим. Суб'єктивно це виявляється, наприклад, в тому, що автори і носії подібних парадигм абсолютно впевнені в тому, що вони "ухопили" істину. Своєрідний ефект "маскування

істотного" у взаємодії перетворених форм підсилюється ще дуже важливим моментом, який теж висвітлив М. К. Мамардашвілі: "Ця зовнішня форма дійсних відношень, яку гарно видно, відмінна від їх внутрішнього зв'язку, відіграє разом з тим – саме своєю відособленістю і буттєвістю – роль самостійного механізму в управлінні реальними процесами на поверхні системи" [54, с. 317]. Отже, нам не лише здається: на поверхні взаємодії досліджуваних перетворених форм дійсно відіграють керівну роль механізми впливу, використання, захисту і пізнання. І тоді дійсно зрозуміло, чому, як писав С. Л. Рубінштейн, світ перетворюється на щось зроблене, на сировину для чогось, і в підсумку назвав це "прагматичним винищенням дійсності" [69]. Ми й живемо зараз в цій дійсності, де і кожен з нас для іншого є такою "сировиною". Так відбувається тільки тому, що ми абсолютно помилково розповсюджуємо механізми, що діють у поверховому шарі систем на всю глибину цих систем, на їх сутність. І хоч це є абсолютно безпідставним, але так вибудовується взаємодія і, тепер уже, завдяки нашій помилці. Ми, фактично, приписуємо і людині (собі), і соціуму у вигляді істотних, кореневих ті властивості і механізми, які є лише поверховими. Приписуємо, віримо в ці приписи як в об'єктивну реальність і тим самим змінюємо – спрощуємо, примітивізуємо і соціум, і себе, зводячи всю нашу глибину до найбільш простих явищ. А. С. Арсеньєв назвав це явище "поглиненістю Молохом соціальності" [6, с. 134], в той час як насправді відношення людини і світу є набагато глибшими і фундаментальнішими ніж просте соціальне маніпулювання, яке, згодимось, поглинає. Як ілюстрацію змін, що відбуваються з нами в результаті цієї поглиненості і, на додаток, наукового просвітництва, опишемо одне сумне, хоча й повчальне, спостереження. Як відомо, в соціальній психології існує три "теорії" (фактично – три пояснення) допомагаючої (альтруїстичної) поведінки: "теорія обміну", "теорія очікуваної цінності" та "теорія внесків". Всі пояснення (слово "теорія" тут все ж занадто самовпевнено звучить) є абсолютно поверховими і маніпулятивними, за визначенням. Вони "схоплюють" дійсно існуючий, але при цьому – суто зовнішній, відсторонено-прагматичний шар стосунків. Те, що я можу вчиняти альтруїстично, надавати допомогу просто тому, що саме цього хочу і нічого не очікую (навіть не думаю про це) – ці "теорії" не враховують. Для них Я – поверховий функціонер-маніпулятор, з дуже прагматичним і доволі неглибоким розумінням життя. Розповсюдження наукової соціальної психології, передусім, американської, в життєві сфери, призвело до цікавого явища, яке ми спостерігаємо і серед студентів, і серед дорослих людей, що знають соціальну психологію: люди не тільки не хочуть надавати допомогу, вони бояться її отримувати, адже "наука вчить, що за це прийдеться чимось розплачуватися"... Цілком зрозуміла і доречна в більшості, на жаль, випадків нашого життя, така поведінка разом з тим зачиняє людині гігантський простір власного внутрішнього світу (і світу – Іншого), в якому є цей мотив – вчинити альтруїстично просто тому, що я

людина, тому що жаль, співчуваю, можу і т. д. Реально зачинається простір людяності, гуманності, духовності, який виявляється просто недоречним в цьому світі, в цій науці, які нами ж і вибудовані. Певен, таких спостережень можна назбирати немало. Ми забуваємо, що є доброта, якої не слід боятися, є краса, до якої треба доторкатися, а не штовхатися ліктями... В той же час уявляється безсумнівним, що ці вищі гуманні, духовні переживання і є тим істотним, що утворюють систему особистості і систему соціуму і приховуються, маскуються у перетворених формах. Коли С. Л. Рубінштейн пише, що "любов до іншої людини виступає як вихідна потреба людини" [69, с. 388], – він має на увазі Любов як всезагальне людське почуття, яке і тримає людину на цій Землі, як людину. Далі є і про "перетворену форму": "Погана, низька чуттєва любов не тому, що вона чуттєва, а саме зведення в ній людини до однієї функції, тобто перетворення людини на "маску" [69, с. 388]. І тут же С. Л. Рубінштейн формулює найістотніший ключовий момент існування людини в світі – "здатність людини до радісногоствердження існування іншої людини як такої" [69, с. 388] (підкреслено нами – М. П.). Як видно, це зовсім не про "внески", "обміни" і "очікування цінностей". Ті самі думки ми легко знайдемо, по відношенню до віри, якщо почитаємо Павла Флоренського, Семена Франка чи Миколу Бердяєва.

Ці думки, однак, залишаються дуже довго поза позитивною наукою (звісно ж, ні Рубінштейн, ні Франк, ні, тим більше, Флоренський ніколи не були американськими соціальними психологами). Однак, в ситуації, коли наука реально почала дуже ефективно і експансивно формувати мислення людей, виникає серйозна небезпека, що через пару поколінь люди і дійсно за словами "любов", "допомога", "віра" не будуть нічого бачити, крім розрахунку, зиску, маніпуляції. В термінології М. К. Мамардашвілі це означає, що "перетворені форми" стануть формами реальними, а отже – поверхово пустим стане життя.

Проблема, таким чином, вбачається в тому, щоб переорієнтувати зусилля психології з ретельного дослідження "поверхового шару" взаємодії двох складних систем (особистості та соціуму) на розповсюдження наукової думки і, відповідно, емпіричних досліджень на істотні явища, які знаходяться в підґрунті існування і взаємодії цих систем. Але це не слід розуміти як заклик, і не треба ставитись до цього поспіхом. Безумовно, наукова психологія в її сучасному стані, з її парадигмами, термінологічним апаратом, методологією і методами досліджень, не може вивчати явища такого рівня складності і глибини (ці явища не можна вимірювати і шукати кореляції та робити факторно-кластерні процедури, їх не можна моделювати і формувати, не можна будувати графіки, криві і таблиці, не можна проводити польові дослідження на кшталт масових опитувань і т. д. і т. п.). Вірніше, наука може це робити, але – примітивно і смішно. Потрібна методологічна рефлексія і повернення до внутрішнього світу людини як до цілісності, яку не можна розчленовувати, навіть з метою дослідження, хоча

б тому, що такі дослідження вже нецікаві, вичерпані і нікому, за великим рахунком, не потрібні. Хіба що самим дослідникам... для виправдання. Більше того, вони шкідливі, адже, повторимось, не тільки вивчають, а й створюють поверхово-часткову людину і поверхово-частковий соціум. Сказане, однак, не означає, що ми закликаємо відмовитись зовсім від досліджень і корекційних заходів, зорієнтованих на процеси, що відбуваються у поверховому шарі взаємодії двох складних систем (людина і соціум), кожна з яких є перетворюючою формою іншої. Йдеться про інше: даним процесам не можна приписувати статус істотних явищ і "під цей статус" розгортати всю ідеологію науково-корекційної роботи. Суттєва задача пов'язана з проникненням до дійсних, істотних і змістовно-неперетворених форм взаємостосунків людини і соціального світу, на яких (формах) ці стосунки і цей світ насправді тримаються. На прикладі реальних взаємостосунків в організації, цей можливий напрям можна прокоментувати приблизно в стилі наведеної вище думки К. Левіна. Розглядаючи проблему людини в організації, сучасна соціальна психологія досліджує те і так, що вона може досліджувати: ролі і статуси, ієрархію, стиль управління, системи інтеракцій, дію групових норм і т. д. і т. п. Ніщо з цього ми не вважаємо неважливим. Але все це – поверховий шар. Найістотнішим для кожної людини, з її точки життя, є те, про що в соціальній психології лише згадується – наявність гуманних людських стосунків, переживання захищеності, дружби, відкритості, довіри, надії etc. З цього все починається, і цим закінчується. Якщо ми говоримо, що соціалізація є процес "входження" людини в соціальний простір, треба виходити з того, що у людини у внутрішньому світі вже є цей простір у вигляді переживань, і "входження" буде відбуватися перш за все по цій лінії споріднення, а вже потім у поверхових пластах.

Питання для самоперевірки:

1. *Як Ви розумієте поняття "соціальна ситуація розвитку"?*
2. *Проаналізуйте сучасні психологічні теорії альтруїстичної поведінки ("теорія обміну", "теорія очікуваної цінності" та "теорія внесків").*
3. *Чи є взаємодія особистості з соціумом переважно конфліктною?*
4. *Що означає вираз "людина протистоїть соціуму"?*
5. *Що таке переживання?*
6. *Як Ви розумієте ідею М. Мамардашвілі про "перетворену форму"?*

Тема 2. Взаємодія і розвиток особистості

Взаємодія: сутність поняття з психологічної точки зору

Невизначеність і багатозначність основних термінів наукового апарату є характерною рисою психології вже досить давно. Ще Л. С. Виготський в фундаментальній праці "Исторический смысл психологического кризиса" 1927 р. відмічав, що таке явище характерне для науки, яка ще не склалася, знаходиться в стані кризового зростання [22]. З того часу ситуація в психології не змінилася.

Нам би хотілося підкреслити, що проблему термінології ми розглядаємо зовсім не в філологічному і формально-логічному аспекті. Науковий термін – це слово, яке призначене для влучного позначення навіть не явища як такого, а його найбільш сутнісної загальної характеристики. Невизначеність тут відіграє досить негативну роль (М. К. Мамардашвілі говорив: "Диявол грається нами, коли ми не мислимо точно" [56]).

Спробуємо розглянути суть цієї проблематики на матеріалі відносно нової області – екологічної психології.

Безумовно, слід визнати наявність тих рівнів дослідження деякої проблеми, на яких, в принципі, можлива багатозначність, синонімія, навіть метафоричність. Однак це недопустимо при дослідженні ключових, породжуючих проблем і, в свою чергу, відносно ключових термінів. Конкретно маємо на увазі наступне: наприклад, екологія завжди і всіма визначається як наука, що вивчає закономірності "взаємовідносини організмів між собою і з навколишнім середовищем" [9, с. 730].

Цілком закономірно і виправдано, що термін "взаємовідносини", "відносини", і, особливо, "взаємодія" виявляються родовими в цій сфері. Це, між іншим, означає ні багато, ні мало як те, що будь-які наші уявлення, конкретизації, інтерпретації будуть обов'язково спиратися на те, яку реальність ми бачимо за цими ключовими процесами. Коли, наприклад, в екопсихології синонімізуються поняття "відносини", "взаємодія", "взаємозв'язок" etc або коли вживання поняття "взаємодія" абсолютно не ґрунтується на тому простому факті, що це завжди є дія як мінімум двох суб'єктів, тоді відразу виникає внутрішня протидія і налаштування на, так би мовити, не зовсім серйозну хвилю.

Велика кількість синонімів означає, що описується дещо, що, швидше, відчувається, ніж розуміється. Це може бути дуже цікаво і яскраво, образно і метафорично, але це не наукове поняття. Тут термін і

поняття надто далеко розходяться, щоб можна було чекати наукової об'єктивності і, більш того, взагалі говорити про наукове дослідження. Мабуть, на якомусь ранньому етапі дослідження таке можна припустити, але проблема полягає в тому, що при цьому всезагальне не відкривається взагалі – дослідницька діяльність торкається лише поверхні явищ (а точніше, вона поринає в стихію суб'єктивних переживань самого дослідника). Між тим, цього явно недостатньо. Г. Саліван наводить досить вдалу думку П. В. Бриджмана: "Термін можна вважати визначеним тільки тоді, коли встановлені умови, при яких я маю право оперувати цим терміном, і коли на основі використання цього терміну моїм колегою я можу зробити висновок про те, що ці умови дійсно мають місце" [75, с. 43]. Далі стверджується, що терміни, що відображають наукові поняття, повинні виступати, крім всього іншого, "привідом для прояву наукових ініціатив" і "включати можливість перевірити і верифікувати коректність кожного твердження" [75, с. 43]. В даний момент ми, звичайно, не можемо сказати, що термін "взаємодія", як центральний в екологічній психології, задовольняє вказані вимоги. Він, повторимось, відображає не сутність явища, а переживання особистого досвіду дослідника і тому, і не може бути використаний ні як робочий, ні як фундаментальний. Однак... він використовується, і це приводить до розмивання і самого предмета дослідження.

Цікаво, що при цьому в психології взагалі (і не тільки в психології) термін "взаємодія" достатньо чітко представлений і розроблений якраз як наукове поняття. "Психологічний словник" визначає взаємодію як "процес безпосередньої або опосередкованої дії суб'єктів один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок" [67, с. 51]. Таким чином, тут підкреслюється явище взаємодії. Іноді термін "взаємодія" трактується скоріш за все як дія разом і це близько до понять "сумісна діяльність", "розподілена діяльність". Цікава етимологія даного терміну, відповідно до якої це дія, коли у кого-небудь щось береться (або йому щось дається) в борг [81, с. 58]. В цілому, взаємодія є, перш за все, дія як мінімум двох суб'єктів, які тим чи іншим чином враховують, рефлексують один одного. Це уявляється очевидним і саме звідси виникає криза терміну в екологічній психології: вираз "взаємодія людини з середовищем (людини з природою) перетворюється в метафору, адже немає іншого суб'єкта... Тут передбачаються заперечення, однак ми хотіли б бути точними: суб'єкт взаємодії – це той, хто ставить мету, і, як наслідок, він свідомий. Більше того, якщо він взаємодіє зі мною, то я повинен "входити" в цю свідому мету як її центральна ланка. І якраз в цьому сенсі можна, очевидно, говорити, що ні "середовище", ні "природа" як цілісності, реальним суб'єктом взаємодії з даною конкретною людиною, звичайно, не є. Акти взаємодії виявляються можливими лише з окремими представниками цих цілісностей, та й вони – досить рідкі акти, якщо взагалі можливі. Тут виникає досить складна проблема суб'єкта взаємодії – які його характеристики, хто ним може бути, що він, власне, повинен робити? Було б логічно розглянути

цю проблему з більш "низького рівня": яка реальність вкладається в поняття "суб'єкт дії"? В узагальненому вигляді можна сказати, що суб'єкт дії – це жива істота, яка свідомо створює(за Ю. М. Швалбом– російськомовне "полагаєт") свою власну мету і досягає її в організованій активності (діяльності). А якщо це так (а сумніватися тут не варто), досить проблематичним виявляється віднесення тваринних організмів навіть до цього розряду суб'єктів дії. Значно складнішим виявляється суб'єкт взаємодії: його свідомі мета направлена на іншого, котрого він сприймає, як такого ж суб'єкта взаємодії, враховує його особливості, готовий до "зустрічі" з ним і наслідків цієї зустрічі. В цілому, такий складний рівень відображення і переживання ми, звичайно, не можемо чекати навіть у високо розвинутих тварин. Взаємодія з необхідністю породжує знак і систему значень, тобто – "другу" природу як простір значень і смислів (фактично, культуру). Очевидно, ми не маємо на даний момент достатніх причин стверджувати, що тварини здатні породити це. Принципову різницю між суб'єктом дії і суб'єктом взаємодії можна описати використовуючи термін "суб'єктивний" і "суб'єктний". Г.С.Батіщев дуже чітко визначає цю різницю: суб'єктивно – значить окремо, незалежно, самостійно; суб'єктно – значить креативно і рефлексивно, тільки спільно і обов'язково залишаючи свій слід (суб'єктність означає авторство) [7].

Проблема взаємодії в парадигмальній площині генетичної психології

Взаємодія з навколишнім середовищем пронизує весь життєвий шлях особистості, визначаючи своєрідність і сам зміст її становлення. Вивчення цього явища в психології ведеться в різних напрямках, однак зараз не можна говорити про якісь вдалі знахідки науки. Одночасно слід визнати, що отримані дуже важливі прикладні результати, особливо в рамках інтеракціонізму, гештальт-теорії, біхевіоризму etc.

Вивчення психології взаємодії як її внутрішньої суті пов'язане з традиційними труднощами методичного характеру, оскільки розкрити цю природу в конкретному емпіричному дослідженні виявляється неможливим в рамках стимул-реактивної традиції психологічної діагностики (а іншої традиції психологія не має). Тому доцільно розглядати проблему в парадигмальній площині вихідних принципів генетичної психології. Ми вважаємо, що вихідною тут повинна виступити теза Л. С. Виготського про "соціальну ситуацію розвитку" як одиницю аналізу становлення особистості. Цим задається точка відліку: особистість може бути адекватно означена в її нерозривному взаємозв'язку з оточуючою дійсністю. Цікава аналогія ідеї (але не змісту): теза Виготського прямо відповідає вихідній концепції екзис-

тенційної психології: особистість є "буття-в-світі", а зовсім не обмежений суб'єкт, що лише якимось, колись і з кимось взаємодіє. Приймавши вихідну тезу, ми вимушені зробити наступний крок і говорити про те, що взаємодія із світом складає природу самої особистості, а зовсім не її функцію (властивість, аспект існування і т. д.). Це, на наш погляд, крок принциповий: просто некоректно вивчати окремо особистість і окремо взаємодію, оскільки при цьому штучно і нелогічно розривається єдина тканина існування. Власне, це і є факт "пронизання" існування особистості взаємодією. Що в цьому випадку може виступити адекватним предметом дослідження? Нам уявляється, що таким є існування особистості як її становлення. Адже за своєю суттю це процес прогресивної зміни системи взаємодій, що не зводяться до функціонування суми окремих факторів. Якщо вдасться зафіксувати ці зміни, ми будемо ближче до розгадки самої природи явища. Це, звичайно, азбука генетичної психології, але ж вона не використовується при вивченні даної проблематики. Коли ми говоримо про взаємодію людини з навколишнім середовищем, то, по-перше, маємо на увазі суб'єкта, тобто того, хто діє активно і цілеспрямовано, а не тільки відповідає на дію факторів середовища. Але чи завжди буває так? З іншого боку, нам необхідно розібратися з тим, що ж сховано під терміном "навколишнє середовище"? Традиційно мають на увазі соціальні і біологічні фактори. Екзистенціалізм має дещо інший погляд: три "світи" оточують людину, і з ними вона взаємодіє: Umwelt – світ природний, до нього відноситься як природа Землі, так і природа тіла людини, тобто – біологічне в ній; Mittwelt – світ людей, їх взаємовідносин; Eigenwelt – внутрішній світ особистості. Якщо спробувати зрозуміти це в логіці позитивної науки, виникає питання, що набридло після "гомункулуса": хто ж взаємодіє з цими світами, і що "це" собою являє? Питання виявляється перманентним і риторичним. Це відбувається знову ж таки через ігнорування принципу розвитку. Справа не стільки в тому, що особистість дійсно знаходиться в "оточенні" трьох світів (біологічного, соціального і духовного) і якимось з ними взаємодіє, скільки в зміні цих взаємодій, тому що, і це – принципово, в цих змінах дані світи народжуються як світи особистості. Розглянемо це на прикладі взаємодії людини з біологічними і соціальними факторами. Ми відразу помічаємо цікаву деталь, яка якимось вислизає від дослідників. Виявляється, є не одна, а дві системи, дві площини взаємодії. Особистість оточують, в буквальному сенсі, зовнішні світи – біологічне і соціальне. В цій площині вони представлені, дійсно, дуже різними за своєю природою факторами, і, відповідно, дуже по-різному діють на людину. З іншого боку, і людина принципово своєрідно взаємодіє з біологічним і соціальним оточенням. Але ці два фактори існують не тільки навколо, але і всередині людини: суперечлива єдність біологічного і соціального складає, власне, субстрат особистості. І ось в цій площині вказані фактори являють собою зовсім інший стан і між ними існують інші взаємовідносини. Виявляється, ми просто не можемо

розділити ці фактори, якщо беремо цю внутрішню площину: кожен з них являє собою ніби інобуття свого візаві. Думка про те, що біологічне є передумовою психологічного і особистісного (думка, яка досить значний проміжок часу була головною у вітчизняній психології) не витримує ніякої критики, оскільки в людині відпочатково немає нічого чисто біологічного, як і чисто соціального. Як абсолютно справедливо помітив Г. Олпорт, чисто біологічні потреби – це потреби глибоко психічно нездорової людини, яка вже деградувала. Якщо говорити, наприклад, про властивості нервової системи, вони теж не є тільки біологічними властивостями, оскільки мова йде про нервову систему людини. І, між іншим, якраз у вітчизняній психології дуже жорстко і радикально був розкритикований підхід до вивчення темпераменту, оснований на гіпократівсько-павловських моделях: адже Павлов проводив досліди на... тваринах, і в них він виявив три знаменитих властивості нервової системи. А в людини таких властивостей виявилось набагато більше, та й відпочаткові три були зовсім іншими, людськими. Вся типологія темпераментів базувалась не на людських особливостях. А в людей – зовсім інші закономірності і темпераментальних типів просто немає, так само, як немає і типології характерів, з іншого боку, будь-яке ідеальне, психічне (соціальне) в особистості просто неможливе поза тілесністю. Виходить, що це одне й те саме або – інобуття одне одного. Однак, що ж це дає для аналізу?

В одній із експериментальних робіт О. Р. Лурія показав, що роль біологічного (спадкового) і соціального в розвитку пам'яті і мислення людини в процесі онтогенезу не залишається сталою, відношення цих факторів змінюється. Якщо в перших фазах розвитку велике значення мають соціальні фактори, то потім, починаючи з кінця підліткового віку, збільшується значення спадкових детермінант. Дослід, цікавий сам по собі, важливий якраз новим підходом, який, правда, ніким не був продовжений. Звичайно, залишається незрозумілим механізм знайдених змін, але отриманий науковий факт говорить багато про що. Онтогенез виявляється не тільки гетерогенним і гетерохронним процесом, в ньому присутні різні тенденції.

О.Р.Лурія відмічає, що "фенотипово одна й та ж психологічна риса може в онтогенезі змінювати свої внутрішні механізми, а завдяки цьому, буде змінюватися її зв'язок з генотипом" [44, с. 18]. Тут, як ми бачимо, констатується те, що виявлено в емпіричному дослідженні (зміна механізмів) і висловлюється припущення про зміну взаємодії з генотипом. О. Р. Лурія намагається пояснити знайдений феномен: культурні механізми пам'яті і мислення, інтеріоризуючись, починають взаємодіяти з генотипом і, як би, активізують його. Тим самим, на наступних етапах онтогенезу його роль в протіканні вказаних процесів значно зростає, звідси й індивідуальна специфіка. Пояснення здається абсолютно логічним, але воно не розкриває психології даної системи. Як все це відбувається? І чому? Тут, на наш погляд, досить актуальним є застереження Л. С. Ви-

готського – не перетворювати проблему на постулат: яким чином культурні механізми пам'яті (довільність, опосередкованість, логічність) можуть діяти на "генотип"? Що саме і як в ньому змінюється? Як він потім діє на ті ж механізми і пам'ять в цілому? Всього цього ми не знаємо, і не можемо навіть припустити, аж поки не з'ясуємо, хоча б одне питання – що ховається за цим цікавим терміном "генотип"? Звичайно, генотип – це сукупність всіх генів організму, тобто – сукупність величезної кількості генів ДНК. Абсолютна більшість генів – різні, оскільки вони поєднують різну послідовність великої кількості нуклеотидів (яких, до речі, всього чотири різновиди). Це, начебто ще одна "азбука" – молекулярної біології, але її теж потрібно знати і враховувати, хоча б для того, щоб не робити невірних висновків, як, наприклад, щодо того, що один ген визначає одну ознаку. Адже, це зовсім не так, однак ми не можемо тут зупинитися на цій проблемі. Для нас важливіше звернути увагу на те, що генотип – це структурно-динамічна цілісність, а не проста сукупність молекул та їх частин. Ця цілісність досить енергомстка і має значний запас інформації. Звідки береться енергія, що визначає саморозвиток генотипу як цілісності? Вона утворюється від взаємодії батьківських генотипів: їх взаємодія (це – соціальний аспект, тому що "взаємодія" – це взагалі термін виключно соціальний, що лежить в основі, породжує і підтримує все, що ми називаємо соціальним) породжує нову енергетично заряджену, інформаційно-насичену структурно-динамічну цілісність. Це нова істота, яка, однак, не виникає (якщо бути досить точним), а продовжує ті істоти, які її породжують, взаємодіючи одна з одною. Ця взаємодія продовжується на новому рівні (новому "витку"), визначаючи нове життя. Звернемо увагу, що енергія взаємодії, яка її породила, є виключно соціальною за своєю природою, і вона визначає напрям розвитку – перш за все, потяг до продовження взаємодії.

Отже, хоча ген – це, звичайно, чисто біологічне утворення, але його діяльність в цілісній системі – це взаємодія (тобто – соціальне), а крім того – його входження в цю систему визначається соціальною енергетикою і досвідом поколінь. Таким чином, генотип як цілісність – це далеко не сукупність біологічних структур-носіїв, це – інформаційно-енергетична система, що здатна до розвитку та існування. Але це означає, що вона володіє не тільки "пам'яттю", але й, насмілимося, – передбаченням того, який світ чекає на цю істоту, і якою їй потрібно бути, щоб жити і стверджуватися. Система виявляється підготовленою і чекає на зустріч з ситуацією життя. Постнатальна ситуація являє собою контакт з культурою. Тому, власне, система і "відкривається" культурі, освоюючи і привласнюючи (роблячи своєю) всю сукупність запропонованого знакового світу. Тільки після цього вона виявляється готовою до подальшої актуалізації своїх потенцій – і так виникає перехід до індивідуалізації.

О.Р.Лурія розумів під початком онтогенезу особистості перші роки життя дитини. Ми схилиємось дещо до іншого бачення. Якщо розуміти особистість як форму існування людської психіки, слід вважати початок

досить проблематичним з точки зору встановлення конкретного часового терміну. Коли відбувається зародження життя (запліднення), то при цьому зароджується людська істота, і тому це не є чисто біологічний акт. Вже вибір один одного батьками майбутньої дитини відбувався за соціальними критеріями суспільства, їх взаємовідносини носили переважно соціальний характер, і їх стан в момент запліднення – це теж стан людської психіки (те, що психосоматика знає про вплив психічних станів на шлунок або серце і не знає про такий вплив на репродуктивні органи і функції людини, просто свідчить про рівень розвитку даної галузі, але не про те, що такого впливу немає). Отже, ми можемо гіпотетично припустити, що вже на момент запліднення (зародження) має місце складне внутрішнє співвідношення біологічних і соціальних факторів, а зовсім не просто наявність окремих факторів як таких. І це співвідношення змінюється в процесі онтогенезу, в тому числі в процесі взаємодії людської істоти з навколишнім світом. Прийняття цієї позиції відкриває, на наш погляд, цікаві і нові перспективи як у вивченні психології особистості в цілому, так і особливостей її взаємодії з навколишнім, зокрема.

Питання для самоперевірки:

- 1. Як відбувається розвиток особистості?*
- 2. Які механізми розвитку особистості?*
- 3. Чим відрізняються розвиток особистості та особистісний розвиток?*
- 4. Охарактеризуйте біологічний, соціальний та духовний аспекти розвитку особистості.*
- 5. Проаналізуйте поняття "взаємодія". Чому воно є важливим для екологічної психології? Для яких інших галузей психології поняття взаємодії є принциповим?*
- 6. Коли починається онтогенез особистості?*
- 7. Чи можуть біологічні потреби домінувати у здорової особистості?*
- 8. Назвіть три світи, про які йдеться в екзистенційній традиції в психології особистості.*

Тема 3. Індивідуальні варіанти розвитку

Категорія розвитку в психології

Категорія розвитку в психології є однією з найпоширеніших і таких, що дали в своєму розгортанні безліч глибоких різноманітних методологічних положень, теорій та емпіричних досліджень. У вітчизняній психології вона має статус одного з провідних принципів наукового дослідження і це виявляється цілком виправданим. Зокрема, треба відзначити роботи українського вченого Г. С. Костюка, які всі вибудовані на реалізації принципу розвитку і, мабуть, це якоюсь мірою забезпечило особливу тонкість і своєрідність його психологічних поглядів. Зазначимо, що цю своєрідність не так просто було сформулювати і, особливо, втримати, працюючи в один час і в одному просторі з О. М. Леонтьєвим, П. Я. Гальперінім, Л. І. Божович та іншими визначними провідними психологами Радянського Союзу. Особливо, якщо врахувати те, що в методологічному плані позиція мала бути лише одна і незмінна. Та саме Г. С. Костюку належить найбільш точна і ємка фраза щодо місця і значення розвитку в психології: "психіка як така, що розвивається". Цим, дійсно, сказано все: просто, це така річ, яка не розвиватися не може. І отже, адекватне значення про неї отримуємо лише тоді, коли "ухопимо" її в природному для неї стані – розвитку. Здавалося б, є дуже чіткий орієнтир для розгортання досліджень, але вони, дослідження, продовжували і продовжують "зупиняти" цей довічний плін, вступаючи ще й у суперечність з часовим виміром (тут слід згадати неповторну філософську побудову А. Бергсона). Можна доводити безліч разів, що без цієї зупинки не можна вибудувати реальне наукове дослідження, але це буде неправда. Ми спробуємо довести це хоча б попередньо, зазначивши зараз лише одне: питання, насправді, зовсім не про метод. Іншою повинна бути методологія. Тут саме та точка, де знову слід згадувати Виготського, на цей раз щодо адекватності предмету і методу дослідження, що цілком можна прочитати і як адекватність методології і методу (адже предмет "з'являється" перед нами таким і тим, якою є наша методологічна позиція). Отже в більш широкому і, водночас, більш змістовному плані прийняття принципу розвитку як одного з методологічних орієнтирів означає формування генетичної точки зору на психіку як предмет дослідження. Про це, хоч і не так лаконічно, як Г. С. Костюк, але дуже чітко сказала Л. І. Анциферова: "Необхідність відображати, прогнозувати, передбачувати мінливість умов різних форм соціально зумовленої діяльності людини породила особливий – фундаментальний,

основний – спосіб існування психіки: в якості неперервного (континуального) процесу, що постійно розвивається" [3, с. 170]. Фундаментально цей аспект принципу розвитку висвітив С.Л.Рубінштейн: "Розвиток психіки є для нас не лише більш або менш цікавою частковою галуззю дослідження, але й загальним принципом або методом дослідження всіх проблем психології" [70, с. 91]. В Україні розвивається особливий напрям досліджень психічного – генетична психологія, яка, на думку С. Д. Максименка, повинна мати своїм предметом дослідження а) виникнення психічних явищ; б) їх походження; в) становлення нових психічних механізмів у життєвих процесах; г) функціонування; д) відродження втрачених дієвих функцій цих явищ [47, с. 45]. Фактично тут іде розгортання тези Г. С. Костюка в площину конкретних теоретичних і емпіричних досліджень. Принципова, і дуже продуктивна, на наш погляд, відмінність позиції С. Д. Максименка полягає в спробі поєднати принцип розвитку з принципом підходу до вивчення становлення особистості (особистісний розвиток). На цьому засадовому поєднанні відбувається розробка спеціального генетико-моделюючого методу вивчення особистості в її розвитку. Реалізація в дослідженнях принципу розвитку означає ще й те, що він має використовуватись в межах будь-якої теоретичної концепції як її підґрунтя. І хоча це останнє не завжди експлікується, необхідно дати собі звіт, що імпліцитно будь-яка теоретична парадигма психології так чи інакше базується на власному розумінні розвитку реальності, що вивчається. І тут слід обговорити тезу, що не є поки що очевидною в психології розвитку, але є суттєвою в контексті нашої роботи. Йдеться про те, що ми б назвали проблемою локалізації явища розвитку в просторі існування особистості. Інакше кажучи, мова про хронотоп. В психології існує і часто використовується два такі уявлення – про філогенез (як соціо-історичний розвиток) та онтогенез (як індивідуальний розвиток). Ці уявлення достатньо і всебічно-нюансовано розроблені, тож нема сенсу їх аналізувати. Нас цікавить інше. Якщо уявити індивідуальний розвиток у вигляді недиз'юнктивного континуального плину, слід говорити не про один, а про два сполучально поєднані процеси. Один з них, гарно відомий під терміном "віковий розвиток" (вікові періоди, стадії, вікова періодизація), є закономірною послідовністю дискретних у змістовному плані періодів, кожен з яких характеризується своїми особливостями, логічно продовжуючи попередній і, водночас, настільки ж логічно передумовлюючи наступні стани. Цей процес, повторимось, є цілком зрозумілим, гарно дослідженим і втіленим в тканину життя, хоча б у вигляді вікових груп школярів (хоча, безумовно, тут є свої проблеми, але мова зараз про інше). Другий процес більш прихований і "відкривається" постановкою такого питання: А чи відбувається розвиток людської психіки... кожного дня, кожної години, у "повсякденні"? І який це розвиток? Можна сказати це по-іншому. Розуміння психічного розвитку зазвичай подано в контексті дещо глобалістському – говорячи про нього, ми бачимо його в просторі людського життя в цілому,

тривалого життєвого шляху, значних змін особистості. І тоді, хочеш-не хочеш, втрачається цінність коротких миттєвостей цього життя, значення плінних щоденних подій – занять в школі, споглядання мистецтва, розмов з близькими, праці і багато-багато ще чого, суто людського, звичного і необхідного. І вже зовсім чітко і просто – чи можна вживати термін "розвиток" відносно такої, скажімо події, як рішення однієї математичної задачі? Чи є в нас підстави і критерії відповідати на це "так" або "ні"? Питання ці, на наш погляд, не є ні другорядними, ні випадковими, ні надуманими. Вони створюють деяке методологічне напруження, що мусить якимось чином розрядитися. Адже для того, щоб науково вивчати певний процес, його треба, як мінімум, перед собою мати, і мати дуже ясно, конкретно і цілком достовірно. Тож не тільки "що розвивається"? (одне з ключових проблемних питань Г. С. Костюка, а й "коли розвивається"? І тільки потім – "як розвивається"? (ми свідомо уникаємо питання: "чому розвивається"? ще раз наголошуючи свою згоду з тими методологемами, що вважають це питання – не для власне наукових досліджень). Зауважимо, що ця проблема цікавила вчених. Існують два аспекти її розробки. Перший з них представлений у спробах зрозуміти різницю процесів розвитку, що відбуваються, з одного боку, при переході від одного вікового періоду до іншого, а з іншого – всередині самого періоду. Найбільш яскраві пошуки представлені в роботах А. Валлона [15], Л. С. Виготського [16; 17; 18; 19; 20; 23; 25; 27; 30; 33; 35], О. В. Запорожця [37]. Л. С. Виготський, вирішуючи проблему періодизації дитячого розвитку, виходить з тої логіки, що сам період можна зрозуміти як закономірність (скільки в науці було вибудовано штучних схем періодизації!). Якщо виходити з закономірностей самого розвитку: тільки внутрішні зміни самого розвитку, "тільки переломи і повороти в його течії можуть дати надійне підґрунтя для визначення головних епох побудови особистості дитини, які ми називаємо віком" [26, с. 247]. Розділяючи, на підставі аналізу емпіричних даних, вікові періоди на більш спокійні (літичні) і бурхливі (кризові), Виготський, фактично розкриває механізми розвитку: "у відносно стійких або стабільних вікових періодах розвиток здійснюється головним чином за рахунок мікроскопічних змін особистості дитини, які, накопичуючись до певної межі, потім стрибкоподібно виявляються у вигляді якогось вікового новоутворення... Оскільки всередині них (цих періодів – М. П.) розвиток відбувається ніби "підземним шляхом", то при порівнянні дитини на початку і в кінці стабільного періоду особливо чітко виявляються величезні зміни в її особистості" [26, с. 249]. І виникають кризові періоди, які характеризуються Виготським наступним чином: "Дитина в дуже короткий термін змінюється вся в цілому, в основних рисах особистості. Розвиток набуває бурхливого, стрімкого, іноді катастрофічного характеру... Це поворотні пункти в дитячому розвитку, що приймають іноді форму гострої кризи" [26, с. 249]. Ми навели великі цитати з двох причин. По-перше, їх все частіше не відтворюють, а інтерпретують, і, при цьому, достатньо вільно, що неприпустимо по відношенню до такого

гранично точного і тонкого у виразах автора, яким є Л.С.Виготський, а по-друге – тут чітко проглядає момент, що нас цікавить. Виготський пише про "порівняння дитини на початку і в кінці періоду", а що ж відбувається з розвитком між цими точками? Ясно тільки, що розвиток безумовно проходить (тобто він – постійний і недиз'юнктивний), ясно, що він складний, нерівномірний, має стрибки та, з іншого боку, повільне накопичення змін... Але це – зовнішні ознаки. Якою в цей період між стрибками є сама тканина, зміст розвитку? Виготський на це відповідає трохи далі, але знову-таки доволі схематично (ми ще зможемо повернутися до цього). Зараз для нас головним є сам факт – визнання того, що психічний розвиток здійснюється завжди, в кожний момент життя, і це виявляється методологічно дуже істотним. Якщо врахувати, що в ті ж самі роки, коли писалася цитована робота, створювався експериментально-генетичний метод ("История развития высших психических функций", "Мышление и речь") легко встановити, що саме це науково-обгрунтоване проникнення в саму тканину розвитку і надихало Л. С. Виготського. Інша справа, що сам метод (а це була, безумовно, лише перша його модифікація) далеко не повною мірою відповідав ідеям самого автора. І вже зовсім про інше – про те, чим і для чого він послугувався його наступникам.

Розвиток особистості: єдність багатоманітності

Думки про недоцільність при вивченні психічного розвитку обмежуватись лише вивченням і розумінням змін різних періодів дитинства висловлювали О. В. Запорожець, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович. О. В. Запорожець спеціально вводить два терміни, розрізняючи "процеси функціонального і власне вікового розвитку дитини" [37, с. 249]. Хоча функціональний розвиток автор пов'язує, головним чином, з навчанням (причому, спеціально організованим, посиляючись весь час на П.Я.Гальперіна), з контексту зрозуміло, що мова йде, насправді, про постійно діючий процес розвитку всередині і під час життя "в певному віковому періоді". З іншого боку, функціонування як навчання, якщо не брати організований педагогічний процес, є, можна сказати, природно абсолютно переважаючою діяльною активністю в дитячому віці. Отже, функціональний розвиток для О. В. Запорожця є не стрибком, а плинним процесом, що існує, продовжується постійно, пронизуючи життєдіяльність людини в її природній течії. Ці два типи розвитку психіки мають певні відмінності, на деякі з котрих вказує О.В.Запорожець: "функціональний і віковий розвиток не тотожні, не співпадають одне з одним" [37, с. 250]. Зокрема відзначається, що, хоча спеціальний розвиток мисленнєвих дій сприяє формуванню вже на ранніх стадіях складних дій і понять, це далеко не завжди саме по собі приводить до більш загальних змін мислення дитини і характеру її діяльності, які

знаменують собою перехід на новий ступінь вікового розвитку" [37, с. 250]. В той же час, зазначає автор, ці два типи розвитку виявляються органічно пов'язаними один з одним. Фіксується два види такого зв'язку. "З одного боку, є підстави стверджувати, що окремі, парціальні зміни, що відбуваються під час формування окремих змінювань, створюють необхідні передумови для тих глобальних перебудов дитячої свідомості, котрі характеризують хід дитячого розвитку" [37, с. 250]. З іншого боку (і це дуже важливо), виявляється, що "функціональний розвиток протікає по-різному в різні вікові періоди розвитку дитини" [37, с. 250].

В цілому, виокремлення у віковій психології етапів "не стрибкоподібного" розвитку як процесу, повторимось, відіграло серйозну методологічну роль, оскільки відкрило можливість проводити генетико-психологічні дослідження (фактично -вивчення самої тканини, змісту розвитку) не лише в межах вікової періодизації, але, фактично, в будь-який час існування людини і в будь-якій її активності. Щоправда, забування тези О. В. Запорожця про зв'язки змісту "функціонального розвитку" з віковим (а вона ніде і ніколи не враховувалася) є негативним і неадекватним. Проте, головне все ж відбулося - з'явився новий напрям дослідження психічного розвитку, який в вітчизняній психології фігурує під назвами "актуалгенез", або "мікрогенез" (школа О. К. Тихомірова [76], дослідження О. В. Брушлінського [11; 12; 13; 14] і його послідовників. Сутність цього напрямку висловили Т. В. Корнілова та С. Д. Смірнов, говорячи про те, що принцип розвитку реалізується також у вивченні психіки на рівні мікрогенетичного аналізу: "Виокремлення мікроетапів в розгортанні психічних процесів реалізує підхід, що розкриває функціональне ставлення, тобто їх актуалгенез" [39, с. 277]. Отже, другий аспект проблеми вивчення власне змісту (самої тканини) психічного розвитку пов'язаний з дослідженням явищ актуалгенезу. Звичайно, можна зауважити, що безперервність як емпіричний факт не отримується і в цьому підході (просто – замість великих етапів, ми виокремлюємо маленькі, мікроетапи). І це буде цілком справедливе зауваження. Але при цьому слід врахувати наступне. Якщо нас цікавить практичний реально-дослідницький аспект питання (а саме він нас цікавить найбільше) – звужування часових меж, між якими проходить розвиток, значно збільшує вірогідність ухоплення в дослідженні реальних психологічних механізмів цього процесу. Л.С.Виготський цілком справедливо називає вік одиницею психічного розвитку в онтогенезі. З точки зору дослідницької це означає, що вивчення вікового періоду дасть змогу відкрити психологічні механізми вікового розвитку. Але з точки зору реального дослідження це виявляється, як гарно відомо, практично неможливим і саме з огляду на часовий вимір. Тут так і залишається єдина методична можливість – лонгітюд, але проблеми самого методу переважають його можливості досягнення, і мова далеко не лише про незручність реалізації. Мова про зміст: адже вивчається в лонгітюді все ж поведінка (зовнішнє), і інтерпретації всередину виявляються дуже вільними (якщо не спекуля-

тивними), і знову – через час. І зовсім іншою буде ситуація, коли можна буде дослідити цілісний акт розвитку у цілком реальному часовому вимірі – скажімо за кілька експериментальних досліджень, або за час психотерапевтичної сесії. Тут відкривається реальна можливість отримання дійсних емпіричних фактів (наукових фактів) і щодо змісту процесу розвитку і, головне, щодо реальних механізмів цього процесу. Не так уже й важливо зараз, наскільки всезагальними будуть ці дані, тобто, чи можна буде їх розповсюджувати на явища вікового розвитку (онтогенезу) та соціального становлення (філогенезу).

Головне в іншому – в цьому ракурсі відчувається можливість "доторкатися" до самого інтимного акту розвитку як такого. Причому, доторкання з максимумом можливостей отримання наукової інформації, а отже, з мінімумом вільного інтерпретування власних чуттєвих вражень. Таким чином, те значення, яке ми надаємо актуалгенезу, дещо уточнює нашу дослідницьку позицію в цілому. Наукове дослідження розвитку психіки ми розуміємо як таке, що дозволяє отримати реальні емпіричні (наукові) факти саме про розвиток, побачити його механізми. При цьому моменти інтерполяцій, інтерпретацій, абстрагувань мають бути зведені до мінімуму. Серед трьох відомих форм психічного розвитку (філогенез, онтогенез, актуалгенез) лише актуалгенез може досліджуватись таким чином методами сучасної психології. Тому наша увага буде зосереджена, головним чином, на цій формі розвитку.

Тут, однак, важлива методологічна виваженість вихідної позиції, оскільки не кожне часове розгортання процесу передбачає його розвиток. І у відношенні до актуалгенезу розвитку особистості це зауваження набуває особливого значення. Питання, який процес вважати розвитком, а який – не вважати, виявляється доволі складним. У всякому разі термінологічна дихотомія "змінювання – розвиток" тут явно не працює, хоча в цьому напрямі виконано ряд цікавих досліджень і навіть захищені дисертації.

Не працює тому, що ми не можемо знати всіх можливих наслідків змінювань для функціонування такої складної системи, якою є особистісна психіка. Проте, не можна стверджувати й те, що всі без винятку зміни це й є розвиток (або – приводять до розвитку). Це і подібні дихотомії загалі мало придатні для виокремлення явища власне розвитку. Положення справ є таким, що ми можемо визначити достатньо надійно, коли розвиток точно є, і не можемо визначити, коли його "ще нема" або "вже нема". Останнє являє собою, на наш погляд, велику проблему, яка, однак, підлягає рішенню вже в аналітичному плані, якщо обмежити варіанти і аспекти її бачення, а також позбутися оцінювальних зауважень. Пояснимо це.

У якості найбільш загального визначення явища розвитку, можна навести хоча б таке: "Під розвитком в широкому сенсі зазвичай розуміється змінювання або функціонування системи, яке супроводжується появою нової якості (виникненням якісних новоутворень)" [39, с. 277]. Це, здавалося б, цілком логічне і лаконічне визначення, містить в собі, однак, всі

проблеми сучасної наукової психології. Найголовніше тут фіксується *postfactum*: адже "якісне новоутворення" ми зможемо побачити лише після того, як процес розвитку, в якому воно виникало, вже закінчився. Отже в стилі висловлювань М. К. Мамардашвілі, ми можемо зазначити, що даний підхід завжди запізнюється – він зумовлює дослідницькі процедури, спрямовані на результат, а не на процес його народження. Отже, для дослідника розвиток – це те, що вже відбулося і повернути його для вивчення не можна ("потяг пішов"). Можна – тільки уявляти, що могло передувати виникненню новоутворення. Для дійсно наукового пізнання це – катастрофічно, адже, фактично я повинен реконструювати минуле (як слідчий), причому робити це раз за разом: робити тільки це. Таким чином, для сучасної психології, розвиток психіки, це завжди те, що вже відбулося і безповоротно завершилось. Л. С. Виготський побачив вихід в тому, щоб обернути ситуацію, штучно викликавши розвиток у строго експериментальних умовах. Тобто, для нього, розвиток – це те, що має відбутися, якщо... А новоутворення означає, що розвиток вже відбувся. Таким чином, що реально змінилось? Дуже істотно, що була введена ще одна область фіксованих експериментальних процедур. Це дійсно – колосальний крок, але він не змінив проблему принципово: розвиток був до Виготського тим, що завжди вже відбувся, після Виготського він став ще й тим, що має відбутися... але сам процес розвитку знову щасливо вислизнув з уваги дослідників. Безумовно важливо (і позитивно), що вводячи додаткову детермінацію (те, що викликає розвиток), Л. С. Виготський дуже обмежує довільне фантазування і інтерпретування, хоча не будемо забувати, що, насправді, тут йдеться про модель, а не про "природний" розвиток, розвиток як він є (сам Виготський про це попереджав, хоча його послідовники якось не пройнялися цим попередженням, а даремно). До речі, Виготський і не наполягав, що експериментально-генетичний метод дозволяє вивчати природний розвиток (одна з термінологічних тонкощів назви методу – генетико-моделюючий, прямо засвідчував, що створювалась модель розвитку, а не відтворювався він сам). Що взагалі відбулося? Чому Виготському весь час потрібен був параметр часу, принаймні, у поняттях вікового періоду? І в чому науково-експериментальне підґрунтя незгоди Виготського з Піаже? Почнемо з останнього. Незгода з Жаном Піаже, на наш погляд, полягала в дуже маленькій речі (безумовно, це – наша індивідуальна точка зору і до того ж – вузько-локалізована, тільки по відношенню до аспекту, який нас цікавить тут). Звичайно, просто непристойно було б сумніватися у достовірності емпіричних даних, отриманих Піаже щодо етапів інтелектуального розвитку дитини (з його приголомшуючою статистикою). Ніхто і не сумнівався. Але щодо висновків... У Піаже виходило, що встановлені етапи притаманні всім нормальним дітям і не залежать від соціальних особливостей їх життя (навчання і виховання, передусім). Тобто, розвиток мислення є соціально індетермінованим процесом і зумовлюється виключно внутрішніми факторами, до того ж –

однаково для всіх дітей. Більше того, і самі соціальні інститути навчання виявляються підлаштованими під ці закономірності і "розкривають" двері наступного етапу відповідно до внутрішньої логіки розвитку (якщо замислитись, виходить дуже своєрідне і неочікуване поєднання ідей преформізму і епігенезу, ідей, як відомо, абсолютно протилежних). На наш погляд, Л. С. Виготського мала привабити ідея "розвитку із розвитку", розвитку як саморозвитку, оскільки повною мірою відповідала його поглядам: так, критикуючи один з напрямів дослідження вікового розвитку (А. Гезелл), він пише: "Фатальною перешкодою виявляються для них методологічні ускладнення, що витікають з антидіалектичної і дуалістичної концепції дитячого розвитку, що не дозволяє розглядати його як єдиний процес саморозвитку" [19, с. 246] (підкреслено нами – М.П.). Нам здається, однак, що Виготського не могло не насторожити те, що в цій концепції зовсім ігнорувався соціальний фактор, а також, як не дивно, і індивідуально-особистісний. І тоді виникла ідея, в подальшому вона блискуче підтвердилась, що навчання як активна взаємодія з соціальним простором не впливає на те, що називається "природнім" розвитком, але воно породжує (звідси – "породжуюче відношення" Д. Б. Ельконіна) зовсім новий, інший розвиток. І від того, яким буде це відношення, кінець кінцем залежать результати розвитку. Можна, навіть, сказати (вже зовсім розфантазувавшись), що весь експериментально-генетичний метод було задумано для спростування висновків (не емпіричних фактів) Ж. Піаже. Тут, між іншим, і специфічна проблема часу – він перестає бути істотним фактором. І все ж таки існують серйозні прогалини в цих теоріях і емпіричних узагальненнях. Хоча, мабуть, краще назвати це не прогалинами, а подальшими напрямками дослідження. Насправді їх тут зосереджено доволі багато, і вони викликають питання. По-перше, очевидне і звичне – що і як відбувається між станами? Але є й інші – сам Виготський неодноразово відзначає, що поряд з цим "культурним" розвитком, продовжує відбуватися і природній... і ми нічого не знаємо про їх співвідношення. Більше того, ми не знаємо, як виникає і яким є той же розвиток без експерименту. І нарешті – йдеться (у Піаже, принаймні) про розвиток мислення, тобто одного психічного явища. Невідомо, чи можна розповсюджувати ці дані на особистісний цілісний розвиток і говорити про загальні закономірності в цьому сенсі? Зараз вже можна точно сказати, що не тільки – "не можна", але й дослідження, насправді, "ухоплювало" весь розвиток, штучно відокремлюючись тільки на рівні вибору даних, що фіксувалися, від інших показників! Але з цим феноменом (назвемо його так, бо він на це заслуговує), ми ще будемо зустрічатися і аналізувати його. Зараз необхідно визначитись з розвитком як процесом і встановити, чи може наука розраховувати на можливість вбудуватися в цей процес для його дослідження.

Ще раз зазначимо, що розглядаючи реальний стан речей з дослідженнями психології розвитку, ми зовсім не налаштовані критично, але не збираємось і принижувати значущість деяких подій. Так, для науки

"тоді" (починаючи з дуже давніх етапів) і "зараз", розвиток є тим, що вже відбулося. І отже, це можна тепер тільки уявляти. Це, безумовно, втрата предмету дослідження. В цьому контексті явно висвічується неоцінена геніальність Л. С. Виготського, який різко зменшив і обмежив рамки цієї втрати предмету, побудувавши модель, в якій розвиток є те, що обов'язково має відбутися у чіткій відповідності з нашим фіксованим впливом. І знову-таки, зміст того, що має відбутися можна все ж лише уявити. Тобто – наука виявляється неспроможною досліджувати розвиток психіки у якості предмету. Але критикувати це, повторимо, не можна, тому що так (на певних етапах) побудована будь-яка наука. Г. І. Челпанов свого часу доволі дотепно відзначив, що найматеріалістичніший матеріалізм все ж таки є ідеалізмом, тому що у вченні Демокріта про атоми останні... уявлялися ним (і потім, і до цього часу – всіма нами, і ми віримо в їх існування, а не бачимо його) [82]. І не буде перебільшенням сказати, що саме ця, наскрізь ідеалістична, віра багато в чому визначила цілком матеріальний і реальний розвиток людства і багато що йому відкрила (ми не говоримо тут про якість цього процесу, який, схоже, привів-таки людство в глухий кут). Цей шлях є головним і традиційним не лише для психології. Будь-яка наука, в тому числі і природнича, і найбільш розвинена, йде ним і буде йти. Але цей шлях сам повинен розвиватися. Це спосіб об'єктивного пізнання і він мусить бути в психології настільки, наскільки вона претендує на звання науки.

Питання для самоперевірки:

- 1. Як Ви розумієте ідею Г. С. Костюка про "психіку як таку, що розвивається"?*
- 2. Охарактеризуйте різницю між філогенезом, онтогенезом та актуалгенезом.*
- 3. Опишіть сутність наукової дискусії між Ж. Піаже та Л. С. Виготським.*
- 4. Поясніть різницю між функціональним та власне віковим розвитком. Хто з психологів увів це розрізнення?*
- 5. Назвіть та прокоментуйте специфічні особливості "кризових" та "літичних" вікових періодів за Л. С. Виготським.*
- 6. Як, на Вашу думку, можна реалізувати принцип розвитку у конкретних науково-психологічних дослідженнях.*

Тема 4. Теорії особистості в психології

У світовій психології існує багато підходів до розуміння особистості. Теорії особистості в зарубіжній психології різноманітні та акцентують увагу на зовсім різних сторонах психічного життя людини. Проте в кожній дійсно науковій та дійсно психологічній концепції можна прослідкувати три основні тенденції: цілісність особистості, її непередбачуваність (непіддатливість жорсткій детермінованості) та здатність до саморуху.

Розглянемо основні психологічні теорії особистості.

Психоаналітична теорія З. Фрейда

Зігмунд Фройд (1856–1939) – автор найбільш розробленої та логічно завершеної теорії особистості. За Фройдом, основна тенденція життя – це прагнення максимізувати задоволення своїх інстинктів, мінімізуючи при цьому покарання і провину. Інстинкти – це психічні образи тілесних потреб, виражені у вигляді бажань. Будь-яка активність людини визначається інстинктами. Фройд виділяв дві основні групи інстинктів: інстинкти життя (*libido*) та інстинкти смерті (*mortido*). Сексуальні та агресивні інстинкти є первинними для багатьох соціально-психологічних явищ, таких як війни, мистецтво, релігія, політика etc та часто, за Фройдом, їх спричиняють.

Стрижнем всієї системи психоаналізу є запропонована З. Фройдом структурна модель особистості, що включає такі інстанції, як Ід, Его та Супер-Его. Важливою є також топографічна модель психіки, що включає три рівні – свідомий, передсвідомий і безсвідомий. Рівень свідомості – це думки, відчуття, переживання, які людина усвідомлює в цей момент часу. Область передсвідомого включає в себе весь досвід, який не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутися в свідомість. Безсвідоме – найбільш глибока й значима область психічного, яка містить інстинктивні потяги, бажання, спогади, інший матеріал, вихід якого на свідомий рівень поєднується з почуттям загрози, тривоги. За Фройдом, такий неусвідомлюваний матеріал багато в чому визначає наше повсякденне функціонування й може виражатися в замаскованій чи символічній формі – в сновидіннях, помилкових діях, жартах й обмовках.

В структурі особистості Фройд виділяє три функціональні одиниці: Ід, Его та Супер-Его, які знаходяться в конфлікті.

Ід – це дещо темне, деяке накопичення активізаційних тенденцій, незрозуміле і хаотичне, постійне джерело турботи. Ід зберігає провідну роль протягом всього життя. Ід дає поведінку, яка розвивається за "принципом задоволення". Напруга в Ід вимагає розрядки, і розряджається прямо, імпульсивно, ірраціонально. З. Фройд говорить про "принцип реальності" в поведінці всупереч "принципу задоволення". У випадку домінування принципу реальності маємо поведінку, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л. С. Виготський вдало називає таку поведінку "поведінкою в обхід особистості"). Поведінка за "принципом реальності" є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его.

Его – це компонент психічного апарату, відповідальний за прийняття рішень. Его прагне виразити і задовольнити бажання Ід у відповідності з обмеженнями, які накладаються зовнішнім світом. Его не має існування, окремого від Ід, і в абсолютному сенсі завжди залежне від нього. Його головна роль – бути посередником між інстинктивними запитами організму та умовами середовища.

Супер-Его – це внутрішня репрезентація традиційних цінностей та ідеалів суспільства. Супер-Его – це моральна сила особистості, це швидше ідеал, ніж реальність. Його основна задача – оцінити правильність чи неправильність чогось, виходячи із моральних стандартів, санкціонованих суспільством.

Супер-Его включає моральні заборони, норми, цінності та ідеали суспільства. Складається в результаті дії механізму ідентифікації з близьким дорослим своєї статі. У процесі ідентифікації у дітей формується також Едіпів комплекс – комплекс амбівалентних почуттів, які відчуває дитина до об'єкта ідентифікації. Супер-Его, в свою чергу, складається з двох структур – совісті та Его-ідеалу.

Совість, за Фройдом, набувається в результаті батьківських покарань. Совість включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон та виникнення почуття провини у дитини, коли вона не зробила того, що повинна.

Его-ідеал – це заохочувальний аспект Супер-Его. Він формується з того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивіда до встановлення для себе високих стандартів. Якщо мета досягнута, це викликає почуття самоповаги і гордості. В той час як сфера Ід повністю неусвідомлювана, то Его і Супер-Его діють на всіх трьох рівнях свідомості.

Ід, Его, Супер-Его – це структурні елементи особистості, але при цьому вони і розвиваються, мають свою динаміку.

Розвиток особистості, за З.Фройдом, проходить ряд психосексуальних стадій: оральна (сосання, кусання, жування; від 0 до 18 місяців), анальна (утримання чи виштовхування фекалій; від півтора до 3 років), фалічна (мастурбація, від 3 до 6 років), латентна (6–12 років) та генітальна (здатність до гетеросексуальних відносин; після пубертату – полового

дозрівання). Можливе виникнення фіксації – затримки або зупинки розвитку на певній психосексуальній стадії, або регресії – повернення на більш ранню стадію розвитку. З кожною із стадій розвитку пов'язані різні типи характеру.

Тривога є функцією Его і її призначення полягає в тому, щоб попереджувати людину про загрозу, яка наближається, яку потрібно зустріти або уникнути. Тривога дає можливість особистості реагувати в загрозованих ситуаціях адаптивним чином. Є три основні різновиди тривоги: *реалістична* (напруження між Его і зовнішнім світом, емоційна відповідь на небезпеки оточуючого світу), *невротична* (напруга між Ід та Его, тривога, яка виникає через те, що Его боїться усвідомити те, що знаходиться в Ід; це може призвести до неврозу) і *моральна* (напруга між Его та Суперего, коли принцип реальності не узгоджується з моральним стереотипом; Его відчуває загрозу покарання з боку Суперего).

Захисні механізми особистості оберігають людину від тривоги, що її охоплює. Захисні механізми Его – це свідомо стратегія, яку використовує індивід для захисту від відкритого вираження імпульсів Ід та зустрічного тиску з боку Суперего. Захисні механізми характеризуються такими ознаками: 1) діють на несвідомому рівні і є засобами самообману; 2) викривлюють, заперечують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для людини.

Існують такі механізми захисту (виділені З.Фройдом та його послідовниками):

Витіснення – "мотивоване забування", вигнання із свідомості травмуючих моментів.

Раціоналізація – псевдопояснення, брехлива аргументація, завдяки якій ірраціональна поведінка виглядає розумною.

Заперечення – механізм, коли людина не помічає неприємних для неї фактів та явищ.

Регресія – наближення до дитячих форм поведінки.

Проекція – механізм, завдяки якому неприйнятні дії та прагнення індивіда приписуються іншим.

Інтроекція – механізм, за яким людина привласнює цінності та норми іншої людини, приймаючи їх як свої власні.

Ідентифікація – захист Его від фрустрації шляхом ототожнення з деякою могутнішою інстанцією, ніж Его. Людина стає рабом інтроектованих норм і тому невільною.

Інтелектуалізація – відмежування свого Его від безпосереднього емоційного контакту з Его іншого і трактування цього іншого як об'єкт, тобто за допомогою концептуальних моделей, поняттєво та термінологічно орієнтованих схем.

Утворення реакції – здійснення зумисних вчинків, зміст яких захищає Его від усвідомлення справжніх власних переживань; неприйнятний імпульс нівелюється і потім на рівні свідомості проявляється зовсім протилежний.

Заміщення – зігнання накопиченої енергії на доступний або безпечний об'єкт, коли на справжньому об'єкті розрядити її неможливо.

Сублімація – трансформація libido чи mortido на творчу, соціально прийнятну діяльність. Це єдина конструктивна стратегія оволодіння небажаними імпульсами.

Захисні механізми, природа тривоги, психосексуальний розвиток, рівні свідомості, інстинкти – це основні категорії, якими збагатив З.Фройд психологічну науку. Його теорія особистості цілісна, завершена, хоча й не позбавлена деякого детермінізму. Послідовники Фрейда надавали більшого значення здатності особистості до саморозвитку і саморуху.

Індивідуальна психологія А. Адлера

Альфред Адлер(1870–1937) – засновник індивідуальної психології. На протипагу припущенню З.Фрейда про те, що поведінка людини керується вродженими інстинктами, А.Адлер припустив, що людська мотивація в основному орієнтована на соціальні мотиви. Люди – це соціальні істоти. Вони співвідносять себе з іншими людьми, беруть участь в спільній соціальній діяльності, ставлять загальне благо вище, ніж егоїстичні інтереси, і стиль їх життя переважно соціальний за своєю орієнтацією. Крім того, А.Адлер вводить принцип унікальності, з якого витікають його основні теоретичні положення: "Якщо необхідність цілісного розуміння людини і осягнення її (неділимої) особистості (точка зору, яка диктується як природою розуму, так і індивідуально-психологічним розумінням прагнення особистості до інтеграції) не викликає сумнівів, то порівняльний метод, який є основним інструментом в нашій роботі, дає нам можливість сформулювати поняття силових ліній, слідуючи яким людина досягає зверхності". С.Мадді, проводячи порівняльний аналіз теорій особистості, відносить позицію А.Адлера до моделі самореалізації (вдосконалення). Таким чином, особистість в парадигмі А.Адлера цілісна і здатна до саморуху.

Основна тенденція особистості, за Адлером – це прагнення до зверхності або досконалості (в ранніх роботах він виділяв як основне прагнення до влади). Це єдиний фундаментальний мотив, який є вродженим, але повинен виховуватися і розвиватися, оскільки від народження це лише тенденція, теоретична можливість, а не реальна даність. Це прагнення є універсальним і присутнім як в нормі, так і в патології. Зверхність як мета може набувати як негативний (деструктивний) так і позитивний (конструктивний) характер.

Прагнення до зверхності проявляється як на рівні індивідууму, так і на рівні суспільства. Всі люди прагнуть до підвищення, а не до зниження напруги (до гетеростазу на перевагу гомеостазу). Отже, прагнення до зверхності – це прагнення до подолання власних недоліків та більш

повного розкриття свого потенціалу. А.Адлер розглядав прагнення до зверхності як могутню рушійну силу, що лежить в основі поведінки людини.

Адлер розробляв ідею про те, що люди намагаються зкомпенсувати неповноцінність органів і що ці спроби компенсації здійснюють важливий вплив на їх життєдіяльність. Почуття неповноцінності – це відчуття власної неповноцінності, нездатності, безсилля, яке виникає в дитинстві і в подальшому слугує основою для боротьби за зверхність. Почуття неповноцінності бере свій початок в дитинстві через те, що дитина переживає тривалий період залежності, будучи безпомічною і потребує турботи батьків. Однак відчуття неповноцінності у деяких людей може стати надмірним. Внаслідок цього з'являється комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості.

В цілому три фактори сприяють розвитку комплексу неповноцінності: неповноцінність органів, надмірна опіка і відторгнення з боку батьків. З іншого боку, у відповідь на почуття неповноцінності у людини може розвинути гіперкомпенсація і комплекс зверхності. Комплекс зверхності виражається в тенденції перебільшувати свої фізичні, інтелектуальні або соціальні здібності, перебільшувати власну значимість, щоб долати постійне відчуття неповноцінності.

А. Адлер вважав, що люди намагаються компенсувати почуття власної неповноцінності, виробляючи свій унікальний стиль життя, в рамках якого вони прагнуть до досягнення фіктивних цілей, орієнтованих на зверхність чи досконалість. Стиль життя особистості складається у дитини в перші чотири-п'ять років життя й найбільш чітко проявляється в її установках і поведінці, спрямованій на вирішення трьох основних життєвих задач: професійної, співробітництва й любові.

Стиль життя включає в себе унікальне поєднання рис, способів поведінки і звичок, які в сукупності визначають неповторну картину існування індивідууму. Існують чотири установки, які відповідають стилям життя: *керуючий тип* (самовпевнені люди з незначним соціальним інтересом, активні, з установкою зверхності над зовнішнім світом), *отримуючий тип* (без соціального інтересу, малоактивні, задовольняють свої потреби за рахунок інших), *унікаючий тип* (неактивні, без достатнього соціального інтересу, їх метою є уникання всіх проблем в житті), *соціально-корисний тип* (високий ступінь соціального інтересу і високий рівень активності, проявляє істинну турботу про інших і зацікавлений в спілкуванні з ними). Отже, стиль життя – це унікальна конфігурація особистісних рис, мотивів, когнітивних стилів і способів взаємодії з реальністю, характерна для поведінки людини і яка забезпечує постійність її поведінки.

Рушійною силою розвитку особистості є соціальний інтерес, який визначається Адлером як прагнення до співробітництва з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Соціальний інтерес має вроджені задатки, але остаточно формується протягом виховання. З точки зору Адлера, міра вираженості соціального інтересу є показником психічного здоров'я.

Нормальні, здорові люди по-справжньому турбуються про інших; їх прагнення до зверхності соціально позитивне і включає в себе благополуччя всіх людей. Навпаки, у погано пристосованих людей соціальний інтерес виражений недостатньо. Вони егоцентричні, занурені у власні інтереси та прагнуть домінувати над іншими.

Соціальний інтерес виникає у стосунках дитини з матір'ю. Тому мати повинна заохотити формування зрілого соціального інтересу та допомогти в спрямуванні його за межі сфери материнського впливу. Батько дитини повинен уникати двох помилок: емоційної відмеженості та батьківського авторитаризму. Великий вплив на формування соціального інтересу здійснюють також відносини між батьком та матір'ю.

За А. Адлером, порядок народження – основна детермінанта установок, які визначають стиль життя.

Первісток (старша дитина) отримує безмежну любов і турботу батьків. Але тільки до тих пір, поки не з'являється друга дитина. Тоді стан дитини нагадує "монарха, позбавленого трону". Боротьба за повернення попередньої центральної позиції в сім'ї приречена на невдачу, адже минулого не повернути. Старша дитина найчастіше консервативна, прагне до влади і схильна до лідерства.

Єдина дитина не має братів чи сестер, з якими може конкурувати. Будучи дуже чутливою до материнської турботи, може суперничати з батьком. Головна особливість цього стилю життя – залежність і егоцентризм. Дитина надто довго знаходилася під контролем матері і очікує такої ж турботи та захисту від інших.

Друга (середня) дитина прагне перевершити свого старшого брата чи сестру. Завдяки цьому темп її розвитку буває вищим. Дитина виростає честолюбивою, з схильністю до суперництва. Характерною для неї є орієнтація на досягнення.

Остання дитина (наймолодша) оточена турботою і увагою не тільки батьків, але й братів та сестер. У старших дітей більше привілеій, і тому найменша дитина відчуває сильне почуття неповноцінності. У такої дитини сильна мотивація перевершити старших сіблінгів.

Порядок народження передбачає припущення щодо наявності певних проблем, але не обов'язково у кожної дитини є описані характеристики, це скоріше тенденції, які витікають з позиції в сім'ї.

Концепція фікційного фіналізму Адлера стверджує, що в мотивації більшу роль відіграють очікування, а не минулі переживання. Ця фінальна мета може бути фікцією, тобто недосяжним ідеалом, але тим не менш вона є реальним стимулом і дає остаточне пояснення поведінки. При цьому здорова особистість може звільнитися від цих фікцій і відкрито зустріти реальність, а невротик на це не здатний.

Поняття креативного (творчого) Я є найбільшим досягненням Адлера як персонолога, головним конструктом його теорії. В ньому втілюється активний принцип людського життя, те, що надає йому значимості. Кожна

людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя. Креативне Я надає життю сенс: воно створює мету і засоби її досягнення. Креативне Я – це вільна воля самої людини, яка ставить за мету творення себе, своїх відносин зі світом та певних матеріальних і духовних цінностей. Креативне Я надає кожній людині унікальності та цілісності.

Таким чином, теорія особистості Альфреда Адлера описує людину як цілісність, якій притаманні творчість та соціальна належність, а людське життя як активне прагнення до досконалості.

Аналітична психологія К. Г. Юнга

Карл Густав Юнг (1875–1961) – автор аналітичної теорії особистості. Якщо З. Фройд говорив про вирішальний вплив на особистість індивідуальних інфантильних переживань, то Юнг звернувся до дитинства людського роду. На основі аналізу обширного матеріалу клінічних та експериментальних досліджень, давніх міфів, казок, звичаїв, ритуалів примітивних народів, релігійних вчень, давніх наук, таких як алхімія, астрологія, Юнг довів існування колективного безсвідомого, яке виникло в результаті еволюції людського роду і являє собою накопичуваний досвід людства в формі архетипів. Архетипи є формами сприйняття та осмислення дійсності. Вони повторюють схожий досвід переживань в різних поколіннях. Людина, яка не реалізує архетипи, не дає їм виходу через свідомість, створює напругу, яка може зруйнувати Его.

Таким чином, за К.Г. Юнгом, душа складається з трьох структур: Его, особистісного безсвідомого та колективного безсвідомого. Его є центром сфери свідомості. Воно інтегрує почуття, спогади і відчуття, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність та постійність. Особистісне безсвідоме вміщує в себе конфлікти і спогади, які колись усвідомлювалися, але тепер подавлені або забуті. Особистісне безсвідоме містить комплекси – скупчення емоційно заряджених думок, почуттів і спогадів, винесених індивідом з особистого досвіду чи з родового, спадкового досвіду.

Колективне безсвідоме – це вмістилище латентних слідів пам'яті людства і навіть наших людиноподібних пращурів. В ньому відображені думки і почуття, загальні для всіх людських істот, які є результатом нашого спільного емоційного минулого. Колективне безсвідоме складається з первинних психічних образів – архетипів. Основними архетипами є персона, аніма, анімус, тінь та самість.

Персона – це наша соціальна маска, те, як ми проявляємо себе у відносинах з іншими людьми. Персона позначає велику кількість ролей, які ми виконуємо відповідно до соціальних вимог та очікувань.

Тінь – це темна, тваринна сторона особистості. Вона містить соціально неприйнятні сексуальні та агресивні імпульси, аморальні думки та

пристрасті. Але в той же час це джерело життєвої сили, спонтанності та творчості.

В архетипах аніми та анімусу виражається природжена андрогінна природа людини. Аніма являє собою внутрішній образ жінки в чоловікові (фемінний архетип у чоловіка). Анімус – це внутрішній образ чоловіка в жінці (маскулінний архетип в жінці). Аніма і анімус повинні бути виражені гармонійно, не порушуючи загального балансу, щоб не гальмувався розвиток особистості.

Самість – найбільш важливий архетип. Самість являє собою серцевину особистості, навколо якої організовані всі інші елементи. Цей архетип виражається в різних символах, головний з яких – мандала або магічне коло. Самість забезпечує єдність, рівновагу, стабільність та цілісність особистості. Процес, в ході якого самість стає центром особистості, називається індивідуацією. Саме так здійснюється особистісний розвиток.

Розвиток особистості, який проявляється у зближенні свідомості та безсвідомого, Юнг назвав індивідуацією. Індивідуація є процесом розвитку людини, цілісної особистості, рухом до свободи, який включає розвиток та інтеграцію всіх структурних компонентів особистості. По мірі індивідуації всі архетипи починають проявлятися більш складно. Пласти особистого підсвідомого, які накладаються на колективне несвідоме, зменшуються.

Індивідуація протікає як усвідомлення раніше неусвідомлюваних потреб, прагнень, почуттів, подальший їх поділ на свідомі і безсвідомі частини. Така диференціація частин психіки дозволяє людині більш тонко сприймати світ і виражати себе. Індивідуація ґрунтується на асиміляції індивідуального і колективного досвіду, в результаті якого формуються баланс і цілісність особистості. У кінцевому рахунку людина повинна стати сама собою, знайти власну індивідуальність, той центр особистості, який однаково віддалений від свідомого й несвідомого; ми повинні прагнути до цього ідеального центру, до якого природа, здається, спрямовує нас.

Серед понять, запропонованих К. Г. Юнгом, найбільшого поширення мають інтроверсія та екстраверсія. Кожен індивід може бути охарактеризований як орієнтований первинно на внутрішнє чи на зовнішнє. Енергія інтровертів більш природньо спрямовується до їх внутрішнього світу, енергія екстравертів – до зовнішнього. Інтроверти цікавляться пердусім власними почуттями і думками, своїм внутрішнім досвідом. Вони прагнуть до глибокої інтроспекції, стримані, шукають усамітнення. Екстраверти зайняті зовнішнім світом людей та речей. Вони прагнуть бути більш соціальними і краще усвідомлюють, що відбувається навколо них. Говірки, рухливі, легко встановлюють контакти та прив'язаності. Інтроверсія та екстраверсія зазвичай присутні обидві водночас у одного індивіда, але вони є протилежними. Одна з них проявляється як провідна, інша – як допоміжна риса. В ідеалі слід бути пластичними, вміти приймати будь-яку з двох орієнтацій там, де вона є більш доцільною, і діяти з точки зору їх рівноваги, не створюючи фіксованого реагування.

Згідно з К. Г. Юнгом, існує чотири фундаментальні психологічні функції: мислення, почуття, відчуття та інтуїція. Кожна функція може здійснюватися екстравертованим чи інтровертованим чином.

Мислення зайняте істинністю, його судження ґрунтуються на позаособистісних, логічних та об'єктивних критеріях. За допомогою мислення люди намагаються зрозуміти сутність світу і свою власну. Мислення та почуття – це раціональні функції. Почуття інформує нас про реальність на мові позитивних чи негативних емоцій. Почуття як функція дає людям суб'єктивні переживання задоволення, відчаю, страху, захопленості, радості, горя, кохання тощо. Відчуття та інтуїція – це ірраціональні функції; це способи отримання інформації, на противагу способам прийняття рішень. Відчуття дає конкретні факти чи репрезентації світу. Відчуття – це безпосереднє безоціночне реалістичне сприйняття зовнішнього світу. Інтуїція – це спосіб обробки інформації з точки зору минулого досвіду, майбутніх цілей та безсвідомих процесів. Інтуїція базується на передчуттях та здогадках, схоплюючи суть життєвих подій. Кожна людина має всі чотири психологічні функції, але тільки одна з них є провідною, інші занурені в безсвідоме і відіграють допоміжну роль в регуляції поведінки людини. Розвинена особистість, яка пройшла великий шлях індивідуалізації, використовує всі свої психологічні функції, що забезпечує цілісний та зрівноважений підхід до життя.

Таким чином, теорія особистості К.Г. Юнга розглядає особистість як таку, що прагне до цілісності і здатну до саморуху, реалізуючи свої архетипи та наближаючись до самості. Ця теорія є досить екзотичною й акцентує увагу на тому, що людська особистість є унікальною єдністю, що сягає корінням в глибини еволюції, а вершинами піднімається до піків індивідуалізації.

Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма

Еріх Фромм (1900–1980) максимально акцентував увагу на соціальних детермінантах особистості. На його думку, поведінка людини може бути зрозуміла лише в світлі впливів культури, які існують в цей момент історії.

Фромм розрізняє тваринну природу і людську природу. Тваринна природа – це біохімічні та фізіологічні механізми, які слугують цілям фізичного виживання. Основна тенденція особистості – реалізувати свою людську природу. Людська природа здатна пізнавати саму себе та інші об'єкти. Коли організм має таке знання, то він відділяється від природи та інших організмів. Позитивною стороною такого відділення є свобода, негативною – відчуження. Дія у відповідності з людською природою веде до продуктивності. Як людська істота, індивід має самосвідомість, розум, уяву. Виключно людськими переживаннями є почуття ніжності, любові,

співпереживання, інтересу, відповідальності, ідентичності, чесності, трансценденції та свободи.

Свобода супроводжується почуттям самотності, власної незначимості та відчуженості. Тому люди прагнуть здійснити "бігство від свободи". Для цього є кілька шляхів. Авторитаризм – тенденція з'єднатися з кимось чи чимось зовнішнім, щоб повернути силу, втрачену індивідуальним Я. Авторитаризм може проявлятися в мазохістських та садистських тенденціях. Деструктивність (другий шлях) відмінна тим, що її метою є не активний чи пасивний симбіоз, а знищення, усунення об'єкту. Зруйнувати світ – це остання, відчайдушна спроба не дати цьому світу зруйнувати мене.

Автоматизований конформізм – це абсолютне підкорення соціальним нормам, які регулюють поведінку. Індивід припиняє бути собою, він повністю засвоює тип особистості, запропонований йому загальноновизнаним шаблоном, і стає таким, як і всі інші, таким, яким вони хочуть його бачити.

На противагу цим трьом негативним механізмам існує також досвід позитивної свободи, завдяки якому можна позбавитися самотності та відчуження. При позитивній свободі людина відчуває себе частиною світу і водночас не залежить від нього. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. Завдяки любові та праці розвивається позитивна свобода, люди об'єднуються з іншими, не втрачаючи при цьому відчуття індивідуальності та цілісності.

В природі людини закладені унікальні екзистенційні потреби. *Потреба у встановленні зв'язків* реалізується в тому, що люди турбуються про когось, несуть за когось відповідальність. Ідеальний шлях зв'язку зі світом полягає в "продуктивній любові", яка допомагає людям трудитися разом і відночас зберігати свою індивідуальність. *Потреба в подоланні* виявляється в тому, що всі люди повинні долати свою пасивну тваринну природу, щоб стати активними творцями свого життя. Творення ідей, мистецтва, матеріальних цінностей чи виховання дітей дозволяє людям піднятися над випадковістю і пасивністю їх існування і досягти почуття свободи та власної значимості.

Потреба в укоріненості полягає в необхідності для людей відчувати себе невід'ємною частиною світу. Люди потребують стабільності, безпеки, схожих на те, що в дитинстві давав зв'язок з матір'ю. *Потреба в ідентичності* – це потреба тотожності з самим собою. Індивіди з чітким усвідомленням своєї ідентичності відчувають себе господарями свого життя.

Потреба в системі поглядів та відданості виражає той факт, що людям необхідна стабільна і постійна опора для пояснення складності світу. Ця система орієнтації являє собою сукупність раціональних переконань, які дозволяють людям сприймати та інтерпретувати реальність. Також люди потребують мати об'єкт відданості, присвятити себе чомусь, в чому полягав би сенс їх життя. Це долає ізольованість існування і відкриває шлях до продуктивного життя. Вираження і задоволення всіх перерахованих потреб залежить від соціальних умов, в яких живе людина.

Особистість для Е. Фромма – це цілісність вроджених і набутих психічних якостей, які характеризують індивіда і роблять його унікальним. Протягом життя людина вступає у відносини зі світом 1) шляхом оволодіння речами та їх асиміляцією; 2) шляхом відносин з людьми та з самим собою (соціалізація). Орієнтації, шляхом яких індивід вступає у відносини зі світом, визначають сутність його характеру. Характер можна визначити як відносно перманентну форму, яка слугує провідником людської енергії в процесі асиміляції та соціалізації. Існує п'ять основних типів характеру.

Рецептивна орієнтація характеру означається тим, що людина вважає, що джерело всього хорошого в житті знаходиться зовні, і єдиний спосіб отримати бажане – це отримати його із зовнішнього джерела. Така людина пасивна, довірлива та сентиментальна.

Експлуаторський тип характеру не сподівається отримати щось від інших в дарунок, а віднімає у них бажане силою чи хитрістю. Такі люди схильні не створювати ідеї, а красти їх, хоча вони досить здібні, щоб створити щось самим. Вони відчують потяг лише до тих людей, яких вони можуть відібрати у когось іншого. Вони використовують все і всіх, з кого можуть щось взяти.

Накопичуючий характер виражається в тенденції володіти якомога більшою кількістю матеріальних цінностей, влади та любові. Такі люди схильні вважати, що володіють лише обмеженою кількістю сил, енергії та ментальних здібностей, і цей запас вичерпується і ніколи не поповниться. Вони віддані минулому, їх лякає все нове.

Ринкова орієнтація будується на переконанні, що особистість оцінюється як товар, який можна продати чи вигідно обміняти. Девіз таких людей – "Я такий, яким ви хочете мене бачити". Передумовою ринкової орієнтації є пустота, відсутність будь-якої специфічної якості, яка не може бути об'єктом обміну, оскільки кожна характерна риса може встати в протиріччя з вимогами ринку. Ринкова особистість повинна бути вільна, вільна від всякої індивідуальності.

Продуктивний характер – це кінцева мета в розвитку індивіда. Продуктивність – це реалізація людиною притаманних їй можливостей, використання своїх сил. Цей тип характеру – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий, здатний на соціально-корисні вчинки. Продуктивна орієнтація виявляється в продуктивному мисленні, любові та праці.

Таким чином, теорія Еріха Фромма дозволяє подивитися на обрії людського існування, яких можна досягнути шляхом реалізації екзистенційних потреб, продуктивного мислення, праці та любові. Він визначає особистість як цілісність, відкидає ідею жорсткої детермінованості, визнає здатність до саморуху. Теорія Е. Фромма – це гуманістична модель особистості в соціумі.

Епігенетична теорія Е. Еріксона

Ерік Еріксон (1902–1994) розробляє епігенетичний принцип в психології та розглядає вісім основних стадій психосоціального розвитку індивіда. Епігенетичний принцип полягає в наступному: все, що розвивається, має вихідний план розвитку, у відповідності з яким з'являються окремі частини – кожна має свій час домінування, – поки ці частини не складуть здатного до функціонування цілого. Особистість розвивається у відповідності з етапами, предетермінованими в готовності людського організму стимулюватися колом значимих індивідів та соціальних інститутів, усвідомлювати їх та взаємодіяти з ними.

Зрілість особистості Еріксон розуміє як "ідентичність" або психосоціальну тотожність особистості. Ідентичність – найважливіша характеристика цілісності особистості на вищих щаблях розвитку, інтегративна якість її організації, в центрі якої знаходиться переживання індивідом свого нерозривного зв'язку з певними соціальними групами – суспільством, нацією, професійною групою тощо.

Розвиток особистості являє собою процес розгортання тих задатків, які були дані людині від народження. Організм, що розвивається, зтикається з соціальним оточенням і це зіткнення породжує основні етапи розвитку особистості. Кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом в житті особистості, який виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, що висувуються до людини на цій стадії.

Перша стадія – орально-сенсорна, або інкорпоративна – охоплює перший рік життя. Людина повинна вибрати між полюсами довіри-недовіри на користь довірливого ставлення до світу, що є основою життєздатності особистості. Міра розвитку у дитини почуття довіри до інших людей та світу залежить від якості отримуваної ним від матері турботи. Позитивна психосоціальна якість, яка набувається в результаті успішного вирішення конфлікту "довіра – недовіра", – це надія. Надія підтримує впевненість людини в значимості та надійності загального культурного простору.

Друга стадія (1–3 роки) – м'язево-оральна – змушує вирішувати другу життєву задачу – набуття самостійності, автономії або сором та сумнів. Задовільне вирішення психосоціальної кризи на цій стадії залежить передусім від готовності батьків поступово надавати дітям свободу самим здійснювати контроль над своїми діями. Дитина вчиться ходити, повзати, штовхати і тягнути, відпускати і кидати. Діти насолоджуються своїми новими можливостями і прагнуть все робити самі. Якщо батьки дозволяють дитині робити те, на що вона здатна, у неї з'являється відчуття того, що вона володіє своїми м'язами, своїми намірами, самою собою, тобто з'являється самостійність. Набуття дитиною автономії підсилює почуття довіри.

Третя стадія (3–6 років) – локомоторно-генітальна, або едіпова – знаменує вибір між ініціативою та почуттям провини. Дошкільний вік

Еріксон називав ще "віком гри". В цей час соціальний світ дитини вимагає від неї активності, вирішення нових задач і набуття нових навичок. Ускладнюється структура діяльності та поведінки – здійснюється планування, що ставить віддалені цілі, дії спрямовуються до досягнення можливого. Формуються моральні почуття. Дитина починає чути внутрішній голос совісті і стає здатною до самоспостереження, самокерування, самопокарання, до переживання почуття провини, ревнощів та суперництва. Позитивно вирішують психосоціальний конфлікт на цій стадії діти, чії батьки заохочують їх самостійні дії.

Четверта стадія (6–12 років) – латентна – характеризується вступом дитини у якісно нові соціальні зв'язки – в шкільне життя. Дитина здійснює вибір між працелюбністю та неповноцінністю. Дитина активно оволодіває символами культури. Оволодіваючи основами знань, діти починають ідентифікувати себе з представниками окремих професій, для них важливим стає соціальне схвалення їх діяльності. Почуття компетентності – результат успішно розв'язаного психосоціального конфлікту на цій стадії.

П'ята стадія (12–19 років) – юність – дуже важливий період в схемі життєвого циклу. Підліток коливається між позитивним полюсом еґо-ідентичності та негативним полюсом плутанини ролей. Задача полягає в тому, щоб поєднати всі наявні до цього часу знання про самих себе та інтегрувати ці чисельні образи себе в особистісну ідентичність, яка ґрунтується на минулому та проектує майбутнє. Є наступні рівні набуття ідентичності: 1) дифузна ідентичність (рольове змішування); 2) стан передвирішеності; 3) психологічний мораторій; 4) отримання ідентичності. Людина повинна пройти всі чотири стадії, інакше виникає хибна ідентичність. Складові ідентичності, за Еріксоном, наступні: наявність самосвідомості, відчуття психологічного часу, оптимальне поєднання інтеграції та диференціації Я, відкритість до змін. Ідентичність втілюється у вірність, тобто здатність бути вірним своїм прихильностям та обіцянкам.

Шоста стадія (20–25 років) – рання зрілість – це вирішення дорослих задач на базі сформованої психосоціальної ідентичності. Це період залицянь, шлюбу та початку сімейного життя. Робиться вибір між інтимністю та ізоляцією. Інтимність – це здатність злити воедино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без страху, що ви втрачаєте щось в собі. Надмірна зануреність в себе чи уникання міжособистісних відносин призводить до самотності та ізоляції. Позитивна якість, пов'язана з нормальним виходом з цієї кризи, – це любов.

Сьома стадія (26–64 роки) – середня зрілість – вирішує ділему продуктивності чи інертності. Виникає протиріччя між здатністю людини до розвитку та особистісним застоєм, повільним регресом особистості в процесі повсякденного життя. Винагородою за оволодіння здатністю до саморозвитку є формування людської індивідуальності, неповторності. Піднімаючись над рівнем ідентичності, людина набуває рідкісну здібність бути самою собою.

Восьма стадія (після 65 років) завершує життєвий шлях. Людина або набуває его-інтеграції, або впадає у відчай. Людина озирається на пройдений шлях, і якщо вона задоволена, то отримує спокій і врівноваженість як наслідок цілісності своєї особистості, якщо ні – приречена на відчай як результат плутаного життя.

Таким чином, теорія Еріка Еріксона детально розглядає, як реалізується здатність особистості до саморуху, причому метою розвитку є набуття цілісності.

Диспозиційна теорія Г. Олпорта

Гордон Олпорт (1887–1967) – видатний персонолог, який поєднував гуманістичний та індивідуальний підходи в своїй теорії особистості. Він був одним із творців диспозиційного напрямку в психології особистості, в основі якого лежать дві ідеї: 1) кожна людина володіє унікальним набором рис, який багато в чому визначає її поведінку в різних ситуаціях; людина демонструє постійність в своїх діях, думках, почуттях; 2) кожна людина унікальна; неможливо знайти людей, абсолютно ідентичних один одному.

Г. Олпорт зазначав, що "видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде". Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним. "Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення" [цит. за: 80]. Риса особистості – це схильність поводитися схожим чином в широкому діапазоні ситуацій. Індивідуальні риси називаються індивідуальними диспозиціями. Існує три типи диспозицій: *кардинальні* (у людей, які живуть однією глобальною ідеєю, яка визначає всі їх думки і дії); *центральні* (яскраві характеристики людини, будівні блоки індивідуальності, їх легко виявити, кількість – від 5 до 10); *вторинні* (менш помітні, менш узагальнені, менш стійкі, менш придатні для характеристики особистості – звички, особливості в одязі, побуті тощо).

Олпорт належить до тих небагатьох персонологів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу у теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом збирання емпіричних фактів, а отже, – і їхньої реальної цінності. Він найбільш чітко і яскраво визначає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність, і робить необхідний крок у бік розробки методів, які були б адекватними цим атрибутивним ознакам.

У Г. Олпорта ми зустрічаємо розподіл всіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні і ідеографічні.

І цей розподіл виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які отримують ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними.

Г.Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у людини так званих "автономних комплексів". Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов'язані з історією розвитку. Принаймні функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначається сьогоденним життям людини. Причини, через які доросла людина поводить себе так чи інакше, не залежать від того, які причини спершу стимулювали її до такої поведінки. Наприклад, абітурієнт вступає до вузу за наполяганням батьків; почавши вчитися, зацікавлюється змістом професійно орієнтованих дисциплін; тепер його мотив – не бути слухняним сином і "вчитися для батьків"; він хоче вчитися сам, є активним суб'єктом навчального процесу, його мотив – дізнатися, навчитися, пройти певні стадії професіоналізації. Концепція функціональної автономії означає, що мотиви дорослої людини не визначаються минулими мотивами.

Г. Олпорт вводить специфічну назву для самості – пропріум. Пропріум – це позитивна, творча якість людської природи, що прагне до розвитку. Є сім різних аспектів самості – пропріативних функцій: 1) Тілесна самість, відчуття власного тіла. 2) Самоідентичність, незмінність та неперервність Я, незалежно від змін, які відбуваються. 3) Самоповага, гордість за власні досягнення. 4) Розширення самості, "Я" охоплює нові аспекти соціального і фізичного оточення. 5) Образ себе; в цілях індивіда починають відображатися очікування інших значимих людей. 6) Раціональне управління самим собою, застосування логіки для вирішення повсякденних проблем. 7) Пропріативне прагнення, цілісне почуття Я і планування життєвих перспектив. Крім того, існує ще один аспект, який стоїть над всіма іншими і синтезує їх – пізнання самого себе. Розвиток цих функцій відбувається в процесі становлення особистості і призводить до формування зрілої особистості.

Психологічно зріла особистість характеризується низкою рис. Зріла людина має широкі межі Я, може подивитися на себе зі сторони, виконує різні види діяльності. Зріла людина здатна до теплих, сердечних соціальних відносин, до дружньої інтимності та співчуття. Зріла особистість демонструє емоційну нестурбованість і самоприйняття, має позитивне уявлення про себе. Зріла людина демонструє реалістичне сприйняття, досвід та домагання, бачить речі такими, якими вони є, а не такими, якими

хоче їх бачити. Зріла людина має здатність до самопізнання та почуття гумору. Зріла особистість має цільну життєву філософію, систему цінностей, яка робить її життя значимим.

Таким чином, теорія Г. Олпорта дає розуміння особистості як цілісної, здатної до саморуху та недетермінованої (принцип функціональної автономії). Особистість – це постійно мінлива динамічна система, зрозуміти яку можна лише через принцип індивідуальності.

Когнітивний напрям в психології особистості (Дж. Келлі)

Джордж Келлі (1905–1967) розробляв когнітивний напрям у психології особистості. Людина для нього це дослідник, вчений, який прагне зрозуміти, інтерпретувати та передбачити світ своїх переживань, щоб ефективно взаємодіяти з ним. Головні цілі людини – це передбачення та управління. Келлі підкреслював творчу здатність живих істот репрезентувати оточуюче середовище. В основі поглядів Дж. Келлі лежить філософська позиція конструктивного альтернативізму. Реальність – це те, що ми розуміємо як реальність, факти завжди можна розглядати з різних точок зору.

Теорія Келлі називається теорією особистісних конструктів. Келлі концентрує увагу на психологічних процесах, які дозволяють людям організувати та зрозуміти події, які відбуваються в їх житті. Конструкт – це певний трафарет чи шаблон, крізь який людина дивиться на життя. Це особливий спосіб тлумачення світу. Конструкт – це особливий суб'єктивний засіб, створений (зконструйований) самою людиною, перевірений (валідизований) нею на практиці, який допомагає їй сприймати і зрозуміти (конструювати) оточуючу дійсність, прогнозувати та оцінювати події.

Головною ознакою конструкту є його біполярність, дихотомічність. Біполярність конструкту обумовлена тим, що, стверджуючи щось, ми водночас щось заперечуємо. Конструкт завжди "працює" в певному контексті, і кожна людина в даний момент має застосувати його до обмеженого набору елементів. Це обмеження обумовлене діапазоном придатності конструкту. Діапазон придатності – це той простір реального світу, на якому дана система чи теорія забезпечує зону корисної дії.

Вся теорія особистісних конструктів будується на основному постулаті – базовому припущенні, що передує всій теоретичній системі: "Процеси особистості – це прокладені в психіці канали, в руслі яких людина прогнозує події" [цит. за: 80]. Канали відповідають особистісним конструктам. Іншими словами, поведінка і мислення людини обумовлені її тлумаченням власного досвіду та передбаченням майбутніх подій.

З основного постулату можна зробити 11 висновків – королларіїв. Висновок про індивідуальність: люди унікальні і відрізняються один від

одного тим, як інтерпретують події. Висновок про організацію: люди організують свої конструкти ієрархічно. Існують суперординантні та субординантні конструкти.

Висновок про вибір: якщо ми стоїмо перед вибором, то ми оберемо те, що найбільш ймовірно або розширить наше розуміння світу, або уточнить нашу конструктну систему. Дії людини в новій або невизначеній ситуації визначаються циклом О-В-В (орієнтування – вибір – виконання), який полягає в послідовному обдумуванні декількох можливих конструктів і виборі того з них, який виявиться кращим для інтерпретації ситуації. У фазі орієнтування людина розглядає декілька конструктів, які можна використати для інтерпретації даної ситуації. У фазі вибору людина обмежує кількість конструктів до необхідної. У фазі виконання людина обирає напрям дій і поведінки.

Висновок про досвід: нашу система конструктів змінюється, коли ми зустрічаємося з новими явищами, які не узгоджуються з нашою попередньою конструктною системою. Висновок про навчіння: конструктна система змінюється, щоб забезпечити прийняття правильних рішень.

Висновок про модуляції уточнює умови, за яких змінюється система конструктів особистості. Висновок про спільність: якщо людина інтерпретує досвід подібно до іншої людини, то її психічні процеси будуть подібні процесам цієї людини. Висновок про співдружність: соціальна взаємодія складається зі спроб однієї людини зрозуміти, як інша людина усвідомлює дійсність.

Згідно з Дж. Келлі, особистість індивіда являє собою організовану систему більш чи менш важливих конструктів; людина використовує особистісні конструкти, щоб інтерпретувати світ переживань та передбачати майбутні події. Пізнати особистість – означає дізнатися, як людина тлумачить свій особистий досвід.

Таким чином, теорія особистісних конструктів Дж. Келлі пропонує нам новий погляд на проблему особистості. Основна тенденція особистості – це постійне прагнення людини передбачати та контролювати ті події, які з нею відбуваються. Особистість має цілісну систему конструктів, яка може змінюватися (здатність до саморуху).

Гуманістичний напрям в психології особистості (А. Маслоу, К. Роджерс)

Абрахам Маслоу (1908–1970) сформулював основні принципи гуманістичної психології, запропонувавши в якості моделі особистості відповідальну людину, яка вільно здійснює свій життєвий вибір. Уникання свободи й відповідальності не дає можливості досягти справжності, аутентичності. Недоцільно зосереджувати свою увагу на детальному ана-

лізі окремих подій, реакцій, переживань; слід вивчати кожну людину як єдине, унікальне, організоване ціле.

В кожній людині закладені потенційні можливості для росту й вдосконалення. Всі люди від народження володіють творчими потенціями, які у більшості згасають в результаті "окультурювання". Руйнівні сили в них є результатом незадоволеності базових потреб.

Піраміда потреб, за Маслоу, являє собою наступну послідовність: потреби фізіологічні, тобто у задоволенні запитів тіла; у безпеці, надійності та захисті; у належності до сім'ї, общини, кола друзів, коханих; потреби в повазі, схваленні, самоповазі; в свободі, необхідній для якнайповнішого розвитку всіх задатків і талантів, для реалізації самості, самоактуалізації. Людині необхідно спочатку задовольнити нижчі потреби, щоб виявитися здатною до задоволення потреб наступного рівня. Втім, слід зазначити, що концепція піраміди потреб – це рання робота А. Маслоу, від цих ідей в подальшому автор відмовився.

Всі мотиви людини можна поділити на дві глобальні категорії: дефіцитарні (або Д-мотиви) і мотиви росту (або буттєві, Б-мотиви). Д-мотиви є стійкими детермінантами поведінки, сприяючи задоволенню дефіцитарних станів (голоду, холоду і т. п.). Їх відсутність викликає хворобу. Д-мотивація націлена на зміну неприємних, фруструючих умов.

Мотиви росту, Б-мотиви, які називаються також метапотребами, мають віддалені цілі, пов'язані з прагненням особистості актуалізувати свій потенціал. Вони збагачують життєвий досвід, розширюють світогляд, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а збільшуючи напруження. Метапотреби, на відміну від дефіцитарних, важливі в рівній мірі та не розташовуються у порядку пріоритетів. Прикладами метапотреб є потреби в цілісності, досконалості, активності, красоті, добрі, істині, унікальності.

Мотиваційний статус здорової людини полягає передусім в прагненні до самоактуалізації, яка розуміється як звершення своєї місії, досягнення покликання, долі.

Самоактуалізація – надзвичайно рідке явище. Її досягають, на думку Маслоу, менш ніж один процент людей, оскільки більшість просто не знає про власний потенціал, боїться своїх здібностей. Це явище отримало назву комплексу Іони, який характеризується страхом успіху, що заважає людині прагнути до самовдосконалення. Перешкодою для самоактуалізації є також сильний негативний вплив потреби в безпеці.

Процес росту вимагає постійної готовності ризикувати, помилятися, відмовлятися від зручних звичок. Реалізація потреби в самоактуалізації вимагає від людини мужності та відкритості новому досвіду. А. Маслоу звертав увагу також на роль пікових переживань в особистісному зростанні, завдяки яким здійснюється трансцендування, вихід за власні межі і спонтанно переживається наближення до своєї справжньої сутності.

Самоактуалізація, за А. Маслоу – це "неперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів; звершення своєї місії, або

покликання, долі і т. д.; більш повне пізнання і, відповідно, прийняття своєї власної споконвічної природи; невгамовне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості" [цит. за: 78].

На думку А. Маслоу, з самореалізацією людина набуває єдності, цілісності, інтеграції, стає більш відкритою для відчуттів, відрізняється неповторністю, експресією та спонтанністю, більш повно функціонує, має більші творчі здібності і гостріше почуття гумору, здатна посміятися над собою, упевнюється в існуванні вищих ідеалів краси, радості, чесності, добра, істини та сенсу.

Він описує вісім шляхів самореалізації (самоактуалізації):

1) повна віддача переживанням, коли людина повністю розкриває свою сутність;

2) відмова від загальноприйнятої поведінки, вміння прислухатися до внутрішнього голосу, голосу "самості";

3) щомиттєві прогресивні вибори, які сприяють особистісному зростанню;

4) чесність, прийняття відповідальності на себе;

5) готовність не подобатись іншим;

6) прагнення бути у своїй справі настільки хорошим, наскільки це можливо;

7) граничні, вищі переживання, моменти екстазу;

8) виявлення індивідом того, ким він є, що йому подобається, а що ні, що для нього добре, а що погано, куди він рухається, у чому полягає його місія.

Таким чином, теорія А. Маслоу присвячена розвитку здорової особистості, що прагне самореалізації, самоздійснення, саморозвитку. Це цілісна, недетермінована єдність, здатна до саморуху.

Карл Роджерс (1902–1987) вважав, що існує фундаментальний аспект людської природи, який змушує людину рухатися до більш реалістичного функціонування та до більшої конгруентності (під якою він розумів відповідність між тим, що висловлюється, що знаходиться у полі досвіду, і тим, що помічається).

На думку К. Роджерса, основний мотив людського існування – прагнення до актуалізації, яке розглядається як притаманне організмові прагнення реалізувати свої можливості та здібності з метою зробити особистість більш сильною, а життя більш багатим, різностороннім, насиченим. Всі інші мотиви є лише різновидами прагнення до актуалізації. Прагнення до актуалізації є вихідною точкою становлення "повноцінно функціонуючої людини".

Я-концепція – це організований, послідовний концептуальний гештальт, який складається з різних аспектів сприйняття якостей "Я", або "мене", а також особливостей відносин з іншими людьми та цінностей, пов'язаних з цим сприйняттям. Я-концепція – це уявлення людини про те, що вона собою являє. Я-концепція відображає ті характеристики, які

людина сприймає як частину себе. Я-концепція також містить інформацію про те, якими ми хотіли б бути – Я-ідеальне. Розвиток Я-концепції пов'язаний з оцінкою, яку дають дитині інші люди. Коли "Я" лише формується (у немовляти), воно регулюється виключно організмичним оціночним процесом. Це сприяє правильному задоволенню потреб дитини. Структура "Я" потім формується у взаємодії з оточенням.

Зміст Я-концепції обумовлений соціалізацією особистості. Потреба в позитивній увазі притаманна всім людям. Вона проявляється у задоволенні людини, коли її схвалюють інші, і фрустрації, коли нею не задоволені. Частіше батьки позитивно ставляться до бажаної поведінки дитини. Тобто якщо дитина поводить належним чином, у неї з'являється досвід позитивної уваги, в інших випадках такий досвід відсутній. Це обумовлена позитивна увага, або умова цінності, яка уточнює обставини, за яких діти будуть переживати позитивну увагу. Умова цінності шкодить повноцінному розвитку дитини, оскільки примушує її чинити так, як хочуть інші, а не розвиватися, досягаючи своїх цілей. Хоча ніхто не може бути повністю вільним від умов цінності, можна отримати позитивну увагу незалежно від поведінки. Людину приймають і цінують за те, якою вона є, і це безумовна позитивна увага – єдиний спосіб не заважати тенденції актуалізації дитини. Дитину люблять і приймають без критики.

Поведінка людини здебільшого узгоджується з її Я-концепцією. Переживання, які узгоджуються з Я-концепцією людини та її умовами цінності, легко усвідомлюються. Переживання, які знаходяться в конфлікті з "Я", створюють загрозу для Я-концепції, вони не допускаються до свідомості і точного сприймання.

Тривога є емоційною реакцією на загрозу, яка сигналізує, що Я-концепція може постраждати, якщо невідповідність між нею та загрозовим переживанням стане усвідомленим. Захист – це поведінкова реакція організму на загрозу, головна мета якої – зберегти цілісність Я-структури.

Існує два основні механізми захисту – викривлення сприймання та заперечення. Викривлення сприймання допускає до свідомості загрозове переживання, але в формі, яка робить його сумісним з яким-небудь аспектом Я-концепції людини. У випадку заперечення людина зберігає цілісність Я-концепції, повністю уникаючи загрозових переживань.

К. Роджерс вважає, що потрібно створити певний тип відносин з іншою людиною (зокрема під час психотерапії), які б відповідали наступним умовам:

- правдивість стосунків (в інших роботах К.Роджерс називає це конгруентністю);
- прийняття іншої людини;
- емпатія (розуміння думок і почуттів).

Коли дотримуються ці вимоги і з'являється ставлення, яке К. Роджерс називає допомагаючим, індивід виявить в собі можливості для саморозвитку, самореалізації.

К. Роджерс виділяє основні характеристики актуалізації: рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу і опір на себе.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів та думок вплине на її самоповагу. Її "Я" є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не викривлюється, аби співпасти зі сталим уявленням про себе, а уявлення про себе відповідають її досвідові, який правдиво проявляється вербальними чи невербальними засобами комунікації. Така людина не ліцемерить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально реалізуючись, повноцінно функціонуюча людина насичено живе у кожен момент свого життя. Їй властива рухливість, високий ступінь пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організмові, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей. Такі люди, як зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження вони завжди мають вибір, вони вільні вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самореалізуючись, вони стають більш творчими.

Метою особистісного зростання є, за висловом К. Роджерса, "хороше життя", яке означає не життя, заповнене задоволеннями, не багатство чи владу, не повний контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається по шляху свого особистісного зростання, є найбільш повно функціонуючою людиною.

Таким чином, бачимо перед собою концепцію гуманістичну і гуманну: віра в позитивне, конструктивне начало людини поєднується з уявленням про тенденцію актуалізації і водночас робляться та узагальнюються, обґрунтовуються спроби допомоги особистості на шляху її становлення в безпосередній психотерапевтичній роботі автора концепції, Карла Роджерса.

Ми завершуємо огляд основних теорій особистості в зарубіжній психології. Звичайно, поза увагою залишилося чимало цікавих концепцій, але обсяг цього посібника не дозволяє зробити всебічний аналіз проблеми. Особистість – це відкрита система, і завжди знайдуться острівки непізнаного в ній, які потребуватимуть нових зусиль вчених, а можливо – метафор поетів; особистість недетермінована та невпинна в своєму русі. Особистість – це цілий всесвіт. Особистість – це те, що в тобі і в мені. Особистість – це велика загадка, яку до кінця неможливо розгадати. Сподіваємось, що розглянуті теорії особистості будуть орієнтирами, які дозволять знаходити вдумливому читачу свої вистраждані відповіді на споконвічні людські питання.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть представників психоаналітичного підходу в теоріях особистості.
2. Що таке індивідуація за К. Г. Юнгом? Як співвідносяться індивідуація та самореалізація? Чи можна порівнювати ці явища, описані в рамках різних психологічних шкіл?
3. Опишіть персонологічну теорію, яка подобається Вам найбільше.
4. Що принципово нового на свій час запропонували гуманістичні персонологи?
5. Чи виправданою є ідея Дж. Келлі про людей як дослідників?
6. Як розумівся розвиток особистості в різних персонологічних концепціях?
7. Чи є особистість:
 - А) детермінованою?
 - Б) цілісною?
 - В) відкритою системою?Обґрунтуйте свою відповідь.

ПІСЛЯМОВА

Кажуть, що кожна людина – це цілий світ. Насправді ж все складніше. Людина являє собою не один світ. Вона – вміст багатьох світів. Це й світи її дитинства і, починаючи з ранньої юності – гармонія багатьох світів, безлічі Я в одній особистості. Психологія ще тільки починає розуміти цю складність людського ества. Головне для неї зараз – це зваженість. Погано, якщо наша наука поводить себе самонадіяно і некритично, зважаючи, що все вже відкрито і зрозуміло в психіці людини. Але погано й якщо ми опускаємо руки перед загадковістю, надскладністю проблем, що стоять перед нами, і починаємо відмовлятися від пошуку. Психології нема чого комплексувати – вона знає достатньо багато. Але це – лише початок. І так, мабуть, буде завжди: скільки б не визнавали ми про людину, це весь час буде... лише початок.

В постнекласичній парадигмі, яка все більше розповсюджується в психології, внутрішній світ (психологічні системи – за Л.С.Виготським), якщо включити інстанцію Я, розглядається як складна гетерогенна система з високою нелінійністю, яка саморозвивається і самоорганізується. Організації (структурі, упорядкуванню) тут протистоїть хаос, який розглядається не як фактор негативний, а як дестабілізуючий, що "розхитує" стару структуру і, кінець кінцем породжує з себе – нову. Так система розвивається.

Важливим кроком у розумінні психологічних механізмів розвитку особистості є дослідження ключових періодів онтогенезу дитини, до яких відносяться етап від народження до року, шестирічний вік та рання юність. Сутністю останнього є принципова зміна самого змісту і динаміки процесу становлення людини. Тут проявляється діалогічна природа свідомості і починається процес формування індивідуальності. З того, що викладено, видно, які знання психологія вже має, а що залишається недослідженим в цих сутнісних процесах життя людини.

Доктор психологічних наук, професор М. В. Папуча

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Активність ... 4, 28
Актуалгенез... 6, 23, 24, 27
Альтруїстична поведінка... 9, 10, 11
Архетипи... 34, 35, 36
Взаємодія... 5, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 39, 43, 44
Генетична психологія... 20
Діяльність... 13, 17, 22, 31
Екзистенціалізм... 15
Екологічна психологія... 12, 13, 18
Захисні механізми... 30, 31
Індивідуальні варіанти розвитку... 19
Індивідуація... 35, 49
Інтроверсія, екстраверсія... 35
Коллективне безсвідоме... 34
Креативне (творче) Я... 34
Культурно-історична психологія... 6
Любов... 10, 32, 33, 36, 37, 38, 40
Методологема... 4, 21
Механізми розвитку... 21
Мікрогенез... 23
Мотивація... 31, 34, 45
Мотиви... 31, 42, 45, 46
Научіння... 44
Особистісний конструктор... 44
Особистісний розвиток... 20, 35
Особистість... 4, 5, 6, 14, 15, 18, 31, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 48
Переживання... 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 28, 33, 36, 37, 39, 40, 46, 47
Перетворена форма... 8, 9, 10, 11
Персонологія... 4, 33, 41, 49
Поведінка... 9, 23, 29, 30, 31, 36, 43, 47
Повноцінно функціонуюча людина... 48
Пропріум... 42
Психоаналіз... 28
Розвиток особистості... 29, 35, 39
Самоактуалізація... 45, 46
Соціальна ситуація розвитку... 6, 7
Соціальний інтерес... 32
Стиль життя... 32, 33, 34
Суб'єкт... 12, 13, 14, 15, 36, 46
Теорії особистості... 28, 34, 41, 48
Тривога... 30, 47
Філогенез... 20, 24
Характер... 30, 31, 32, 38, 42
Я-концепція... 46, 47

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адлер А. ... 31, 34
Арсеньев А. С. ... 9
Батищев Г. С. ... 14
Виготський Л. С. ... 6-8, 12, 14, 15, 17, 19, 21-23, 25-27, 29, 50
Еріксон Е. ... 39-41
Запорожець О.В. ... 22
Келлі Дж. ... 43-44
Костюк Г. С. ... 19-21
Леонтьєв О. М. ... 6, 19
Лурія О. Р. ... 16, 17
Мамардашвілі М. К. ... 8, 9, 10, 12, 25
Маслоу А. ... 44-46
Олпорт Г. ... 16, 41-43
Піаже Ж. ... 25, 26
Роджерс К. ... 46-48
Рубінштейн С. Л. ... 9, 10, 20
Спіноза Б. ... 6
Франк С. Л. ... 10
Фройд З. ... 28-31, 34
Фромм Е. ... 36-38
Юнг К. Г. ... 34-36

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 3–19.
2. Анцыферова Л. И. О диалектической концепции онтогенетического развития / Л. И. Анцыферова // Предисловие к изданию: Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – С. 3–14.
3. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л.И. Анцыферова // Психология личности. Хрестоматия. – СПб., 2000. – С. 207–213.
4. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии/ Л.И. Анцыферова. – М.: Институт психологии РАН, 2006. –511 с.
5. Арсеньев А. С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности / А. С. Арсеньев // Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54–73.
6. Арсеньев А. С. Размышление о работе С. Л. Рубинштейна "Человек и мир"/ А. С. Арсеньев// Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–160.
7. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1997. – 464 с.
8. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип / Г. С. Батищев // Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С. 73–144.
9. Биологический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 830 с.
10. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб.: Питер, 2009. – 400 с.
11. Брушлинский А. В. Деятельность и опосредствование / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 6. – С. 118–125.
12. Брушлинский А. В. Избранные психологические труды / А. В. Брушлинский. – М.: Издательство "Институт психологии РАН", 2006. – 623 с.
13. Брушлинский А. В. О формировании психического / А. В. Брушлинский // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 106–126.
14. Брушлинский А.В. Проблема развития в психологии мышления / А. В. Брушлинский // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 38–53.

15. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – М.: Просвещение, 1967. – 195 с.
16. Выготский Л. С. О психологических системах / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собрание сочинений. В 6-ти т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982. – С. 109–131.
17. Выготский Л.С. Психика, сознание, бессознательное / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии / Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – С. 132–148.
18. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 243–403.
19. Выготский Л. С. Детская психология / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т.– М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с.
20. Выготский Л. С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 5. – С. 257-321.
21. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л. С. Выготский // Психология развития. – СПб.: Питер, 2001. – С. 56–79.
22. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр.соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1.–С. 291–436.
23. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1983.– Т. 3. – 336 с.
24. Выготский Л. С. К вопросу о компенсаторных процессах в развитии умственно-отсталого ребенка / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч. : В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 5. – С. 115–136.
25. Выготский Л. С. Кризис семи лет. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр.соч. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – С. 376–385.
26. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
27. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.:Педагогика, 1987.– Т. 5. – 367 с.
28. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
29. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 4. – С. 5–242.
30. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 4. – 332 с.
31. Выготский Л. С. Проблема обучения и умственного развития в школьном возрасте / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – С. 374–390.

32. Выготский Л. С. Проблема развития в структурной психологии (критическое исследование) / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собрание сочинений. – М.: Педагогика, 1982. – Т. I. – С. 238–290.
33. Выготский Л. С. Проблема умственной отсталости / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч. – Т. 5. – М.: Педагогика, 1983. – С. 231–256.
34. Выготский Л. С. Проблемы дефектологии / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр.соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 5.
35. Выготский Л. С. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 365 с.
36. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
37. Запорожец А. В. Избранные психологические труды. В 2 т. / А. В. Запорожец. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 320 с.
38. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии / Б. В. Зейгарник. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.
39. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2007. – 320 с.
40. Левин К. Динамическая психология / К. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 568 с.
41. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Леонтьев А. Н. Избранные психологические труды. В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.
42. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983.
43. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии / А. Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Академия, 2007. – 511 с.
44. Лурия А. Р. О природе психологических функций и её изменчивости в свете генетического анализа / А. Р. Лурия // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 4–18.
45. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: КММ, 2006. – 255 с.
46. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Издательство ООО "КММ", 2006. – 240 с.
47. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
48. Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998. – 220 с.
49. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2-х тт.] / С. Д. Максименко. – Том 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – Київ, 2002. – 325 с.
50. Максименко С. Д. Психологія особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К.: ТОВ "КММ", 2007. – 296 с.

51. Максименко С. Д. Особистість починається з любові // Особистість в психологічних дослідженнях. Тексти / С. Д. Максименко, М. В. Папуча. За ред. С. Д. Максименка. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 159–169.
52. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
53. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии / М. К. Мамардашвили. – М.: Аграф, 2002. – 307 с.
54. Мамардашвили М. К. Превращенные формы / М. К. Мамардашвили // Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М.: Политиздат, 1990. – С. 315–328.
55. Мамардашвили М. К. Лекции о Прусте (Психологическая топология пути) / М. К. Мамардашвили. – М.: "Ad Marginem", 1995. – 547 с.
56. Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация / М. К. Мамардашвили. – М.: Логос, 2004. – 270 с.
57. Мамардашвили М. К. Эстетика мышления / М. К. Мамардашвили. – М.: "Московская школа политических исследований", 2000. – 416 с.
58. Наконечна М.М. Розвиваючий потенціал просоціальної дії в контексті культурно-історичної психології / М. М. Наконечна // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – Том 11, вип. 11, ч. 2. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2014. – С. 142–150.
59. Наконечна М. М. Допомога іншому як психологічний засіб розвитку особистості / М. М. Наконечна. Автореферат дис. ... канд. психологічних наук. – К., 2009. – 20 с.
60. Наконечна М. М. Допомога іншому: психологічні аспекти. Монографія / М. М. Наконечна. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2012. – 184 с.
61. Наконечна М. М. Психологічне дослідження розуміння концепту допомоги іншому / М. М. Наконечна // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 2, вип. 8. – С. 129–133.
62. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
63. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення: [Наукова монографія] / М. В. Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011. – 656 с.
64. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку / М. В. Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
65. Папуча М. В. Опосередковуюча дія і генеза структур свідомості / М. В. Папуча // Наукові записки НДПУ ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2000. – 214 с.
66. Папуча М. В. Теоретичні проблеми психологічного дослідження розвитку особистості / М. В. Папуча // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах, том 3. – С. 311–318.

67. Психология. Словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
68. Робин Ж.-М. Быть в присутствии другого. Этюды по психотерапии / Ж.-М. Робин. – М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2008. – 283 с.
69. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
70. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2004. – 713 с.
71. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 352 с.
72. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 473 с.
73. Рубинштейн С. Л. Психологическая наука и дело воспитания / С. Л. Рубинштейн // Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 183-194.
74. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–285.
75. Салливан Г. С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г. С. Салливан. – М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1999. – 346 с.
76. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М.: Академия, 2002. – 288 с.
77. Уиллер Г. Гештальттерапия постмодерна. За пределами индивидуализма / Г. Уиллер. – М.: Смысл, ЧеРо, 2005. – 488 с.
78. Фрейджер Р. Теории личности и личностный рост / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – М.: ОЛМА ПРЕСС, 2004. – 657 с.
79. Холл К. Теории личности / К. Холл, Г. Линдсей. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 592 с.
80. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 1999. – 608 с.
81. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К.: Радянська школа, 1989. – 511 с.
82. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – С.-Петербург, 1903. – 566 с.
83. Челпанов Г. И. Об аналитическом методе в психологии / Г. И. Челпанов // Российская психология. Антология / Сост. А. Н. Ждан. – М.: Академический проект; М.: Альма Матер, 2009. – С. 340–366.

ДОДАТОК

Папуча М.В.,
Наконечна М.М.

Особистісний розвиток у просторі міжособистісних взаємин

Явище розвитку в психології є "зоною підвищеної уваги", викликає серйозну увагу дослідників і, разом з тим, залишається мало вивченим. Це має своє пояснення, так би мовити, самим предметом – дуже складні і багатозначні процеси, що забезпечують розвиток психіки. Особливо важливо на сучасному етапі (в контексті досягнень синергетики і постнекласичної парадигми) зрозуміти роль самої особистості як складної самоорганізованої системи у власному розвитку. Цей інтерес має далеко не лише теоретичний характер, оскільки з проблемою саморозвитку людини так чи інакше зустрічається кожен практикуючий психолог.

Вихідні методологеми генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: "як виникає особистість?", "якими є психологічні механізми її існування і розвитку?". Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або – спрощувати), самореалізовуватись, вдосконалюватись. Він само-існує. І в цьому сенсі, особистість є власним автором.

Розвиток особистості являє собою, безсумнівно, найскладніше явище в світі, який ми знаємо. Безліч змістовних і цікавих наукових досліджень присвячені вивченню цього загадкового феномену. Отриманих результатів багато, чи не занадто багато... Але всі вони якимось мало наближають нас до розуміння самого процесу розвитку. Виникає думка, що, можливо, й дійсно правильним є уявлення, згідно з яким зрозуміти якість явища можна лише з позиції вищого рівня складності, тобто зрозуміти особистість і її розвиток дано істоті, яка вища за особистість.

Таким чином, ми отримуємо методологічну точку відліку: цілісний науковий позитивний підхід до особистості ґрунтується на обранні реальним предметом структуру й динаміку її внутрішнього світу, який являє собою власний твір особистості, що народжується і змінюється у постійній взаємодії зі світом зовнішніх та внутрішніми світами інших людей. Цей процес є розвитком (саморозвитком) цілісної людської особистості.

Розвиток особистості полягає в організації і інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання і самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку,

контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Розвиток особистості являє собою, фактично, історію її розвитку. Безперервність протікання особистісних процесів означає, що в кожний період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого. Її сьогодення ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, який набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Виходить, що особистість, її дійсний теперішній стан, і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку.

Інтерсуб'єктна взаємодія розуміється нами як особливий процес, результатом якого є зростання рівня суб'єктності всіх учасників взаємодії. У такому розумінні, безперечно, інтерсуб'єктна взаємодія сприяє розвитку особистості людини.

Інтерсуб'єктність виражає процес розподіленого між людьми особистісного розвитку, здійснюваного як спільна діяльність творення міжособистісних сенсів. Фактично поняття інтерсуб'єктності виводить науково-психологічне дослідження у сферу реальних міжособистісних відносин людей, в якій здійснюється як соціалізація, так і індивідуалізація людини. Інтерсуб'єктність припускає, що двоє або більше індивідів вступають у взаємодію, розкривають та розвивають свою суб'єктність у цій взаємодії, а результатом цієї взаємодії є взаємний розвиток суб'єктних та особистісних якостей цих індивідів. Інтерсуб'єктність показує, що онтологію особистісного розвитку слід шукати не в межах окремого ізольованого індивіда, але в сфері міжсуб'єктної взаємодії людей.

Інтерсуб'єктний характер взаєморозвивальної взаємодії підкреслює, що людина існує і розвивається в різних системах відносин з іншими людьми. За Л.С. Виготським¹, пам'ять як вища психічна функція – це відпочатково інтерпсихологічна функція, розподілена між людьми (дорослим та дитиною). І тільки в процесі розвитку стає можливим оволодіти цією функцією, і вона з інтерпсихологічної стає інтрапсихологічною, особистісною. А в динаміці, в розвитку людина розвивається як цілісність у взаємодії з іншими людьми.

Інтерсуб'єктність – це характеристика процесу взаємодії, яка проявляється як детермінанта взаємного зростання та розвитку. Інтерсуб'єктними є такі взаємодії, які фасилітують активність, креативність, рефлексивність особистості. У таких взаємодіях людина знаходить джерело активності у самій собі. Інтерсуб'єктність ініціює суб'єктність людини.

Важливим є те, що інтерсуб'єктна взаємодія фактично створює простір та потенціал для особистісного розвитку людини. Особистість розвивається у системі міжособистісних зв'язків та взаємин, причому особливо інтенсивно розвиток відбувається в певних формах взаємодії, однією з яких є

¹ Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Л.С. Выготский. Под ред. А. М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с., ил.

інтерсуб'єктність. Оскільки інтерсуб'єктна взаємодія є глибокою, інтенсивною, такою, що зачіпає "вершинні" прояви особистості, то й розвиток тут здійснюватиметься більш глибоко, інтенсивно та цілісно. Це підводить нас до думки про те, що інтерсуб'єктна взаємодія містить в собі подвійну детермінацію: з одного боку, вона спричинена досить високим наявним рівнем розвитку особистості її учасників, а з іншого боку, вона стимулює та фасилітує подальший розвиток, тим самим розводячи кордони можливостей особистісного розвитку до безмежності. Інтерсуб'єктна взаємодія обумовлює розвиток особистості і тим самим створює умови для самодетермінації та саморозвитку людини.